

PROBLEMATIKA ANTROPOFÁGIE V OBDOBÍ NEOLITU A ENEOLITU

Katarína Gajarská¹

¹ Katedra archeológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, katka.gajarska@gmail.com

Abstract: Cannibalism in the Neolithic and Eneolithic: This article deals with the topic of cannibalism in the Neolithic and Eneolithic in Slovakia. The cannibalism is defined as the act of eating human flesh or the flesh of one's own kind. Cannibalism has remained a phenomenon since the Paleolithic– and prehistory in general – but is probably underestimated due to the difficulties of recognising and demonstrating it. Cannibalism gave rise to an abundant anthropological literature and to numerous classifications. One of the most common consists in considering accidental or exceptional cannibalism – most often survival cannibalism during famine periods – as opposed to institutional cannibalism, which can be divided into two main categories: endocannibalism (eating a member of one's own genus/one's own social group) and exocannibalism (eating one's enemy/ a member of other than one's own group). What we really need to know for a rigorous assessment of cannibalism is the precise contextual information, analysis of postcranial and cranial remains of humans and animals, and detailed bone modification studies.

Key words: cannibalism, human remains, gnaw on human bones, Neolithic, Eneolithic, anthropological analyses

Abstrakt: Štúdia je venovaná tematike kanibalizmu v neolite a eneolite na území dnešného Slovenska. Kanibalizmus je definovaný ako akt konzumácie ľudského tela alebo jeho časti iným človekom. Ide o fenomén objavujúci sa v celom praveku – počnúc od paleolitu, aj napriek zložitosti jeho rozpoznávania a preukazovania. V súčasnosti je k dispozícii množstvo antropologickej literatúry a existujú rôzne klasifikácie kanibalizmu. Jedna z najbežnejších klasifikácií vychádza z náhodného alebo mimoriadneho kanibalizmu – najčastejším dôvodom je snaha o prežitie počas hladomoru – a opakom je inštitucionálny kanibalizmus – ktorý je možné rozdeliť do dvoch kategórií: endokanibalizmus (konzumácie príbuzného, resp. vlastnej sociálnej skupiny) a exokanibalizmus (konzumácia nepriateľa, resp. člena inej skupiny). Pre správne posúdenie kanibalizmu je nevyhnutné pochopiť kontext nálezovej situácie, analýza postkranialnych a kranialnych zvyškov jedincov a zvierat a detailné preskúmanie každej zmeny na kostiach jedinca.

Key words: kanibalizmus, ľudské pozostatky, obhrýzanie ľudských kostí, neolit, eneolit, antropologické analýzy

1. Úvod

„Issédonové prý se řídí takovýmito obyčejí: Když člověku zemře otec, přiřzenou všichni příbuzní ovce a obětují je, když potom jejich maso rozřezou, rozřezou i zemřelého rodiče svého hostitele, všechno maso smíchají a předloží k hostině. Z hlavy nebožtíkovy stáhnou kůži, hlavu očistí a pozlatí, a potom jí používají jako posvátného symbolu, kterému každoročně přinášejí veliké oběti“ (Herodotos, Κλέοβις καὶ Βίτων, IV, 26). Takto Herodotos opisuje ludožrúctvo a nie je jediný.

Ďalšie opisy nachádzame aj u iných antických autorov, napr. u Strabóna, Plutarcha, Lívia či Ptolemaia. Plínius Starší píše dokonca vo svojom diele *Naturalis Historia* o liekoch z ľudského tela: „Lidé postižení padoucníci pijí jako lék krev gladiátorů-zápasníků v cirku (...). Jiní vyhledávají morek z hnátů a mozek dětí. A ne jeden řecký spisovatel pravil, že jsou chutné jednotlivé části útrov a údů až k ústřížkům nehtů (...). Máme tu výklady Demokritovy, že na něco jsou užitečné kosti z hlavy zločince, na jiné věci zase z přítele a hosta. Milétoš chtěl léčit zánět očí lidskou žlučí (...). Antaios proti kousnutí vzteklého psa vyrobil pilulky z lebky oběšence.“ (Gaius Plinius Secundus, *Historia Naturalis*, XXVIII, 1).

S konzumáciou ľudského mäsa sa stretávame už od najstarších čias a tento zvyk bol rozšírený po celom svete. Práve táto štúdia je venovaná problematike antropofágie v období neolitu a eneolitu na území Slovenska. Samotné slovo ludožrúctvo u mnohých z nás aj dnes vyvoláva nechúť až zhnusenie. V minulosti sa takéto konanie spájalo predovšetkým s primitívnymi národmi, kmeňmi a barbarmi, no i v súčasnosti si mnohí ľudia predstavujú kanibala ako „primitívneho divoča sediaceho

pri ohni spokojne obhrýzajúceho ľudskú ruku“. Táto predstava je vo veľkej miere ovplyvnená súčasnou kultúrou, ktorá takéto správanie odsudzuje a ľudožrúctvo považuje za niečo zvrátené. No to, čo je v dnešnej spoločnosti zavrhané, mohlo byť v pravekej spoločnosti chápané ako niečo prirodzené. Antropofágia mohla byť v minulosti dôležitou zložkou významných rituálov, ba dokonca súčasťou každodenného života.

Zaužívaným výrazom označujúcim konzumáciu ľudského tela alebo jeho časti iným človekom je: *antropofágia* alebo *kanibalizmus*. Slovo kanibalizmus sa spája s kmeňom Karibov z Ameriky. Pri hľadaní novej cesty do Indie narazil Krištof Kolumbus na dovtedy nepoznaný kontinent – Ameriku. Tu sa stretol s domorodými obyvateľmi Arawakmi, ktorí mu vykreslili svojich susedov Karibov ako ľudožrúctov. Títo Karibovia – Canibovia – Cannibali – dali meno ľudožrúctom v novoveku a od 16. storočia sa pojem kanibal v tomto význame udomácnil aj v Európe (Peter-Röcher 1994, 4; 1998, 10). Menej známym používaným výrazom je antropofágia. Toto slovo je gréckeho pôvodu a skladá sa z dvoch slov: *anthropos* – človek a *phagien* – jesť (Peter-Röcher 1998, 11).

Ako antropofágiu by sme mohli označiť každé konanie, v rámci ktorého došlo vedome alebo nevedome ku konzumácii časti ľudského tela. Či ku skutočnému ľudožrúctvu môžeme priradiť prijatie popola alebo prachu z rozdrvených kostí, konzumáciu očí, kostnej drene, obližnutie ľudskej krvi, požitie buď malej časti ľudskej kože alebo mäsa, je otázne. Takéto konanie sa môže podľa H. Peter-Röcher (1994, 5) označovať tiež ako symbolický čin. Pojem kanibalizmus je predovšetkým spojený s konzumáciou mäsa alebo jeho väčšej časti. Práve takáto forma ľudožrúctva môže zanechať archeologicky preukázateľné pozostatky, totiž kosti a stopy na nich (Peter-Röcher 1998, 13).

2. Motívy a druhy antropofágie

Antropofágia sa preukázala historicky a archeologicky v mnohých archaických spoločnostiach a prežila až dodnes. Príčin pre konzumáciu ľudského tela môže byť niekoľko. V. Podborský spojil kanibalizmus s rituálom, ktorý podľa neho vychádza z predstavy, „že požitím určité časti ľudského tela se vlastnosti požívaného přenesou na konzumenta (...). Motívem rituální antropofágie může být i msta na nepříteli (...)“ (Podborský 2006, 63). Zajatých nepriateľov rozkúskovali, upiekli a samotným aktom zjedenia ho zničili (Peter-Röcher 1998, 9). Podnetom pre takéto konanie mohol byť aj strach pred návratom a pomstou mŕtveho (Helmuth 1968, 109). Konzumácia časti tela bola v týchto prípadoch cieľom ľudí danej kultúry (napr. pri rituáli).

J. Jelínek (1957, 102) rozdelil antropofágiu na dva druhy. Prvú spája iba s konzumáciou časti tela, kedy ide podľa neho výhradne o rituál a druhú, kedy dochádza ku konzumácii mäsa ako lahôdky či bežnej potravy. Ďalšiu príčinou pre ľudožrúctvo môžeme nájsť v krízovej situácii: v období hladomoru, vojenských konfliktov, biedy, neúrody a pod. Vtedy hovoríme o nutričnej antropofágii. V tomto prípade nie je zjavným cieľom kultúry požiť ľudské mäso, ale ide o nevyhnutnosť k prežitiu. Možná je aj teória o ľudožrúctve ako o stratégii spoločnosti. Spoločnosť si mohla takýmto spôsobom nahrádzať nedostatok väčších cicavcov v niektorých obdobiach (Peter-Röcher 1994, 4; Podborský 2006, 64).

Ďalšiu formu predstavuje funerálny kanibalizmus. Sú známe prípady, kedy pri pohrebnej ceremónii boli obetovaným otrockom alebo nepriateľom sŕtate hlavy nad hrobom mŕtveho, aby ich krv uhasila „smäd zosnulých“ a poslúžili ako „potrava pre mŕtvych“, tak i pre „živých“ (Helmuth 1968, 107, 108). Ľudožrúctvo sa často spája s rituálom úrodnosti. Keď nastalo obdobie sucha a pôda strácala úrodnosť, práve kanibalskými zvykmi a detskou obeťou sa mal prinavrátiť úrodnosť pôdy (Hoffmann 1971, 1).

Priateľstvo, úcta a láska k mŕtvym mohli byť tiež dôvodom pre konzumáciu ľudského mäsa. Požitie časti tela mŕtveho príslušníkom kmeňa malo pomôcť zachovať poriadok v živote a zosnulí tak ostali súčasťou spoločnosti. Ide o tzv. patrofágiu, t.j. pojedanie svojich vlastných predkov (Helmuth 1968, 105, 106). Do úvahy taktiež prichádza mystická (získanie moci, ovládnutie) i patologická, profánna (hlad, pôžitkárstvo) alebo súdna antropofágia (potrestanie zločinu). Rovnako sa poukázalo na spojitosť medzi jedlom, sexualitou a agresiou. Predstava zjesť, stráviť a ovládnuť mohla vytvoriť určitý symbol moci (Peter-Röcher 1994, 4).

Ľudské mäso mohlo slúžiť aj ako liek (viď vyššie opis Plínia Staršieho). H. Helmuth (1968, 106) opísal prípad, kedy chorého chlapca liečili tak, že usmrtili jeho sestru. Časť z jej mäsa dali zjesť chlapcovi a takýmto spôsobom si mal zlého ducha, ktorý chorobu vyvolal, uzmierniť.

Okrem už spomínaného delenia kanibalizmu, existuje ešte jedno všeobecne akceptované delenie, a to na endokanibalizmus a exokanibalizmus (Parker Pearson 2005, 52–53). S pojmom exokanibalizmus sa spája pojedanie nepriateľov alebo cu-

dzincov, s endokanibalizmom konzumácia príbuzného alebo člena vlastnej skupiny. Okrem endo- a exokanibalizmu sa uvádza autokanibalizmus, ktorý opisuje pojedanie samého seba, ide ale skôr o anekdotické a mýtické správy (Peter-Röcher 1994, 5).

3. Kde môžeme hľadať počiatky antropofágie?

Okrem otázky, čo viedlo ľudí ku konzumácii svojich druhov, sa mnohí bádatelia pýtali, ktorá forma kanibalizmu bola počiatočná, prvotná a ktoré odvodené, druhotné. V minulosti sa viacerí autori prikláňali k názoru, že antropofágia je vrodenu vlastnosťou nekultúrnych národov. Mnohí videli v pračloveku primitívneho a agresívneho reprezentanta nášho druhu, avšak jeho postupným skultúrňovaním sa samotná forma kanibalizmu zlepšovala. „*War Kannibalismus anfangs durch Roheit und Leckerie geprägt, kamen später Motive wie Rachsucht, Liebe gegenüber Angehörigen und schließlich Anthropophagie als Ausdruck religiöser Gesinnung hinzu, die von Menschenopfer ohne Kannibalismus abgelöst wurden, bis auch dieses durch Tiere und endlich symbolischen Formen ersetzt war*“ (Peter-Röcher 1994, 52, 53).

J. Matiegka videl príčinu a pôvod takéhoto zvyku v hlade: „*(...) nejprve asi nouze dohnala primitivního člověka, požívat maso svého bližního. Když nouze přesvědčila člověka o neškodlivosti, ba o chuti lidského masa (...) – není nápadné, když se sem tam zahnízdilo lidožroutství z mlsavosti (...)*.“ (Matiegka 1893–1895, 388). Ak by sme prijali tento model, prvotnou formou by bol endokanibalizmus a odvodenou exokanibalizmus. Rovnakého názoru bol R. S. Steinmetz, ktorý takisto v endokanibalizme videl počiatočnou formu (Steinmetz 1896, 47).

Podobnou otázkou sa zaoberal v 60. rokoch 20. storočia aj Behm-Blancke (1958, 206, 249). Dospel k záveru, že patrofágia, ako forma endokanibalizmu, bola prvou podobou antropofágie a načrtol vývojovú schému kanibalizmu. Za vyšší stupeň ako je patrofágia považoval „*Funeraler*“¹ a „*Fruchtbarkeitsmagischer Kannibalismus*“², potom „*Mythischer Ahnen-Kannibalismus*“³ a „*Kopffagd-Kannibalismus*“⁴ a najvyšší predstavuje „*Göttlicher Kannibalismus*“⁵.

Zvyku patrofágie holdovali podľa Herodota Issédonovia (viď úvod) i Massagéti: „*Jejich život končí jen jedním způsobem. Když člověk velmi zestárne, sejdou se všichni jeho příbuzní, obětují ho a spolu s ním i dobytče. Maso uvaří a snědí. Takovou smrt považují za nejblazeňší. Zemře-li někdo na nemoc, toho nejedí, nýbrž pochovávají do země. Považují to pro něho za veliké neštěstí, že se nedožil toho, aby mohl být zabit*“ (Herodotos, Κλέοβις καὶ Βίτων, I, 216).

Samotný prehistorický kanibalizmus je len veľmi ťažko rozpoznateľný, no ešte väčší problém nastáva pri určení jeho formy. Rozlíšiť patrofágiu, exokanibalizmus alebo endokanibalizmus v tejto dobe je v podstate nemožné. Akýkoľvek model vývoja kanibalizmu je len hypotetický a nemá žiadny pevný základ.

4. Dejiny bádania a pramenná báza

Ako sme spomínali, jedny z najstarších správ o ľudožrútoch a kanibalských praktikách pochádzajú z antiky. V období stredoveku a novoveku to boli prevažne správy misionárov, rekonquistádorov, bádateľov a cestovateľov, napr. Marca Pola, Jamesa Cooka, Krištofa Kolumba, Ameriga Vespuccioho, Antonia Pigaffeta (Siemoneit 1997, 125.) či Geörga Forstera (Peter-Röcher 1998, 31, 32), ktoré obdobnými vyobrazeniami vzbudili u ľudí veľký rozruch.

Mnohí bádatelia a cestovatelia píšuci o kanibalizme prejavovali pohoršenie nad takýmto konaním. Autori takýmto spôsobom zväčša chceli poukázať na divochov a necivilizovaných barbarov, a tým vyzdvihnúť svoju vlastnú kultúrnu pozíciu. Na druhej strane sa našli aj takí, ktorí obhajovali antropofágiu ako niečo, čo nestojí v rozpore s prírodou. Stoik Diogenes Laertios takto obhajoval kanibalizmus, avšak jeho pokus zjesť surové mäso sa skončil s tráviacimi ťažkosťami. V 16. storočí vyšla esej Michela de Montaigne *Des Cannibales*. Došiel pri tom k záveru, že horšie barbarstvo je zjesť telo človeka, ktoré ešte vníma, nechať ho pomaly opekať a potom dať rozozrať prasatám a psom, ako ho piecť a zjesť, keď je už mŕtvy (de Montaigne 2001, Peter-Röcher 1998, 27, 28).

¹ pohrebný

² úrodno-magický kanibalizmus

³ mýtický, spojený s predkami

⁴ spojený s ukoristovaním hláv usmrtených nepriateľov a protivníkov

⁵ božský

V roku 1887 vyšla rozsiahla štúdia k ľudožrútvu od R. Andreeho (1887, 1, 2), ktorý rozlíšil medzi náhodnou alebo vynútenou antropofágiou a kanibalizmom zo zvyku a ako dôvod uviedol hlad.

Komplexnejšiu prácu o kanibalizme uverejnil v roku 1896 H. Matiegka. Poškodené ľudské kosti zo sídliskových jám z Knovízu v Čechách interpretoval ako pozostatky hostiny kanibalov, pričom takýto pokrm bol chápaný skôr ako „delikatesa“ než niečo odpudzujúce (Matiegka 1896, 131). V tom istom roku vyšiel článok R. S. Steinmetza (1896) *Endokanibalizmus*, ktorý považoval za ranú formu kanibalizmu.

Prehistorickej antropofágii sa venoval i J. Tomschik, ktorý porovnával predhistorický kanibalizmus s etnologickými prameňmi a jednu kapitolu venoval aj metóde posudzovania kostrových nálezov (Tomschik 1929, podľa Peter-Röcher 1994, 13).

Ku klasickým prácam o kanibalizme patrí štúdia E. Volharda *Kanibalizmus* vydaná v roku 1939. Rozlišuje v nej profánnu, súdnu, magickú a rituálnu antropofágiu (Volhard 1939, podľa Peter-Röcher 1998, 10). Podobné rozdelenie uviedol J. Filip (1966). Kanibalizmus označuje ako zvyklosť jesť ľudské mäso a vnútornosti a rozdelil ho na nutričný, rituálny, mystický a patologický.

Ľudožrútvom sa takisto zaoberal G. Behm-Blancke (1958). Venoval sa vzniku kanibalizmu a priklonil sa k názoru, že prvotnou formou ľudožrútvu bola patrofágia. H. Friesinger (1963, 1–31) stručne charakterizoval a opísal najznámejšie náleziská so stopami po kanibalizme. Nálezy rozdelil do troch skupín. Prvú skupinu tvoria pochované lebky, druhú poháre z lebky a poslednú nálezy, pri ktorých ľudské pozostatky bez výberu a bez pochopiteľného dôvodu ležali rozptýlené. Kanibalizmu v paleoantropológii a etnológii sa venoval H. Helmuth (1968, 101–119). Opisuje motívy a kanibalské praktiky rôznych kmeňov z Ameriky, Austrálie, Nového Zélandu, Polynézie a Afriky.

Antropofágiou a kultom lebiek v sasko-durínskej oblasti sa zaoberala E. Hoffmann. Podľa nej sa lebkám pripisovala magická moc a kanibalské praktiky boli spojené s obdobiami sucha, rovnako detské obety slúžili k posilneniu vegetačnej schopnosti pôdy. Nálezy z tejto oblasti porovnávala s podobnými z iného územia a s etnologickými prameňmi (Hoffmann 1971, 1–27).

Etnografické správy využil vo svojom príspevku takisto J. Kandert (1982, 190). Autor poukázal na dôležitosť etnografických správ pri interpretácii nám neznámych rituálov: „*Etnografická literatúra totiž zná z mimoevropských oblastí typy pohrbů i jiné činnosti nakládání s těly zemřelých, které po dlouhé době a při neznalosti původního myšlení mohou být vykládány jako nerituální, lidožroutské či jako lidská oběť.*“

V roku 1988 vyšiel zborník *Antropofágie a pohřební ritus doby bronzové* (Dočkalová 1988). Slovenskí a českí autori sa tu venujú problematike ľudožrútvu, pochovávaníu, druhotnému otváraníu hrobov, ľudským obetiam, pohrebnému ritu jednotlivých kultúr doby bronzovej z územia Čiech a Slovenska. Pod obdobným názvom vyšiel článok J. Jelínka (1957) v roku 1957, ale bol spracovaný na podklade nálezov z Moravy a okolitého územia.

Veľkým prínosom sú dve novšie rozsiahle práce Heidi Peter-Röcher (1994, 1998). V obidvoch štúdiách sa venuje ľudožrútvu od najstarších čias až po novovek. Načrtnula v nich historický vývoj názorov na kanibalizmus. Kriticky zhodnotila známe nálezy, ktoré sa spájajú s antropofágiou, rovnako stopy po kanibalskom konaní a správy etnológov.

V súčasnosti mnoho etnografických správ dopĺňajú archeologické nálezy. Už v 19. storočí A. Spring pri skúmaní jaskyni Chauvaux pri Namur v Belgicku objavil pozostatky značného množstva rozlámaných zvieracích a ľudských kostí premiešaných s popolom a uhlíkom (Andree 1887, 3). V roku 1883 uverejnil A. Wolleemann výsledky výskumu v Rothesteinhöhle v Dolnom Sasku so stopami po kanibalských praktikách (Peter-Röcher 1994, 74). O pár rokov neskôr preskúmal už vyššie spomínaný H. Matiegka (1896) osídlenie pri Knovíze. Na základe tu nájdených nepietne uložených ľudských kostí a stôp na nich prišiel k rovnakému záveru ako A. Wolleemann.

Azda najznámejšou lokalitou spojenou s kanibalizmom je jaskyňa Jungfernhöhle pri Tiefenellern, ktorú skúmal O. Kunkel (1955). Ako analógia ku kanibalským praktikám sa často uvádza jaskyňa v Kyffhäuser (Behm-Blancke 1958). V roku 1962 W. Coblenz (1962, 69) vysvetlil nálezy poškodených ľudských kostí z jamy v Zauschwitz ako zvyšky obetnej hostiny. Na našom území komplexnejšia práca o kanibalizme nevyšla. V niektorých prácach a štúdiách poukázali autori na možnosť takejto interpretácie. J. Lichardus (1968, 92) takto vložil rozhádzané ľudské kosti v jaskyni Domica, rovnako V. Vondráková pri lokalite Bajč (Vondráková 1990, 170, 171; 1991, 106, 107), J. Jakab (1986) pri Šarišských Michaľanoch alebo J. Pavúk pri objekte 95 zo Štúrova (Pavúk 1994, 96, 98). V roku 1999 vyšiel článok J. Jakaba, L. Olexu a J. Vladára o kultovom objekte otomanskej kultúry v Nižnej Myšli (Jakab – Olexa – Vladár 1999). I napriek týmto menším štúdiám ucelená práca chýba.

5. Antropofágia na území Slovenska v období neolitu a eneolitu

Pochopiť myslenie neolitického a eneolitického človeka a preniknúť do podstaty kultu, rituálu, náboženských predstáv či samotného myslenia týchto ľudí je veľmi zložitá, hlavne kvôli absencii písomných prameňov, nedostatočnému preskúmaniu hmotných prameňov, ale i pre výrazný časový odstup. Z tohto obdobia neexistujú žiadne písomné správy, a preto jediným dokladom sú pamiatky hmotného charakteru, predovšetkým samotné ľudské kosti nachádzajúce sa v určitom archeologickom kontexte. Rozhádzané kosti na sídlisku, premiešané ľudské a zvieracie pozostatky, stopy rezania, sekania, štiepenia či varenia na skelete môžu poukazovať na antropofágiu (Peter-Röcher 1998, 9, 13).

Pri spracovaní tejto témy sme narazili na niekoľko problémov. Najzávažnejším bola absencia antropologického určenia kostí pri viacerých lokalitách, alebo akýkoľvek bližší opis kostrového materiálu. Antropologický výskum a presný opis nálezovej situácie sú základom pre čo najbližšie zistenie príčiny smrti a prípadnej posmrtnej manipulácie so skeletom. Z tohto dôvodu nebolo možné zaradiť niektoré nálezy do súpisu lokalít. Taktiež musíme pripomenúť, že nie všetky formy kanibalizmu (ako napr. pitie krvi, konzumácia malého množstva mäsa, či špecifickej časti tela, ktoré nezanechávajú stopy na skelete) sú archeologicky zistiteľné.

Kanibalizmus môžeme dávať do súvislostí s 2 kategóriami znakov⁶:

Kategória: primárne znaky

Do prvej kategórie patria všetky viditeľné znaky na kostiach, ktoré naznačujú manipuláciu s telom ako s potravou: stopy po zuboch⁷, po rezaní, sekani, oškrabávaní, štiepení, vyberaní kostnej drene, operatívne odstránenie končatín v kĺbe, rozkúskovania tela mŕtveho, umelo vzniknuté otvory v lebke, ktoré by mohli nasvedčovať vyberaniu mozgu. Taktiež by sem môžeme zaradiť znaky spojené so samotnou prípravou pokrmu: t.j. stopy po opálení, varení, pečení.

Kategória: sekundárne znaky

Za sekundárne znaky môžeme považovať všetky tie, ktoré predchádzali primárnym znakom. Sem môžeme zaradiť napr. stopy po násilnom usmrtení (v dôsledku hladu alebo rituálu spojeného s kanibalizmom). Alebo tie, ktoré sú výsledným prejavom antropofágie, t.j. časti kostry nachádzajúce sa v odpadovej jame, vo výplni jamy alebo v ohnisku („odpad z jedla“), nepietne uloženie alebo naopak rituálne uloženie (spojené s rituálnou antropofágiou).

Ďalším problémom boli rozdielne spôsoby pochovávaní v jednotlivých kultúrach, určenie piety a naopak neúcty k mŕtvemu alebo rituálne zaobchádzanie. To, čo sa nám môže javiť napr. ako nepietne uloženie, môže byť pozostatkom po určitom pohrebnom rituáli, ktorý nemusí byť jednoznačne archeologicky rozpoznateľný v nálezovej situácii. V takomto prípade je archeológom nápomocná etnológia, ktorá poukazuje na rozmanitosť spôsobov správania jednotlivých spoločností. Avšak pri každom etnologickom prameni je nutné zvážiť jeho autenticitu a hodnotu (Peter-Röcher 1994, 8, 9).

Pre skúmanie antropofágie na našom území bol vytvorený katalóg nálezísk. Lokality boli vybrané na základe vyššie definovaných primárnych alebo sekundárnych znakov. Do štúdie boli zaradené aj tie nálezy, ktoré sa jednoznačne nespájajú s antropofágiou, no vykazujú známky neúcty, rituálu, alebo násilnej smrti, ktoré sa mnohokrát spájajú s antropofágiou, ide o sprievodné (sekundárne) znaky.

Pri analyzovaní jednotlivých lokalít je dôležité posudzovať a vyhodnocovať každé nálezisko samostatne, nakoľko neexistuje žiadna uniformita a jednotné znaky. Je dôležité poukázať a kriticky zhodnotiť všetky znaky ukazujúce na kanibalizmus, ale aj proti nemu. Ku každej lokalite sú uvedené tiež etnografické paralely z rôznych území, ktoré by nám mohli objasniť možné rituály a dôvody manipulácie s mŕtvymi.

V nasledujúcej časti práce sa v krátkosti oboznámime s lokalitami z nášho územia, ktoré by mohli súvisieť s kanibalskými praktikami. Zoradené sú v abecednom poradí a obsahujú stručný popis nálezovej situácie a taktiež charakteristiku ľudských kostrových zvyškov, ak bol pri danej lokalite vyhotovený a dostupný antropologický posudok.

⁶ Sme si vedomí, že takéto kritériá nemusia jednoznačne ukazovať na praktiky ľudožrútov, ale zároveň ich ani nevyvracajú, no najčastejšie sa spájajú s takýmto konaním. Neodmietame možnosť budúceho doplnenia alebo ešte užšieho vymedzenia.

⁷ Stopy po zuboch a obhrýzaní sú priamym dôkazom kanibalizmu, no vo väčšine prípadoch sú nezachytiteľné.

6. Súpis lokalít

1. Bajč – Medzi kanálmi (okr. Komárno)

Na sídlisku železovskej skupiny sa našli ľudské pozostatky niekoľkých jedincov. Z objektu 110 pochádza neúplná sánka s 10 zubmi, blízko objektu 219 sa našli zlomky lebky pravdepodobne muža (?). Objekt 252 obsahoval pravú polovicu sánky a objekt 267 časť tvárového skeletu z lebky mladej ženy. Lomy vyskytujúce sa na ľudských kostiach sú vo väčšine pôvodné. Boli spôsobené v dobe, keď ešte obsahovali kostnú dreň. V objekte 379 sa zistil zlomok kalvy pravdepodobne muža, z objektu 397 pochádza časť kalvy ženy (?), z objektu 479 je to kompletná mozgovňa ženy, z objektu 495 zlomok čelovej kosti so stopami po sečných ranách z lebky ženy, objekt 528 neúplná sánka pravdepodobne muža, z objektu 550 poškodená sánka muža, objekt 566 obsahoval viac ako polovicu distálnej časti ľavej stehnovej kosti dospelého jedinca, z objektu 571 neúplná tvárová časť muža (asi kultová maska), z objektu 573 malý úlomok ženskej čelusti, objekt 574 A obsahoval 5 úlomkov z temenných kostí a čelovej kosti ženy. Na čelovej kosti z objektu 495 sa našli stopy po sečnom alebo reznom nástroji. Znaky na fragmentoch skeletov svedčia o nepietnom pochovaní. (Vondráková 1990, 170, 171; 1991, 107). V objekte 659 sa objavila okrem parohových predmetov, kostenej a štiepanej kamennej industrie ľudská stehnová kosť a západne od nej, na dne jamy ležala rozpolená ľudská lebka (Cheben – Ruttkay 1992, 49).

2. Bajč – Vlkanovo (okr. Komárno)

Na sídlisku badenskej kultúry sa našli ľudské pozostatky. Z objektu 42 pochádza zlomok čelovej kosti jedinca, *adultus* – *maturus* a z objektu 46 úlomky tela mandibuly mladého jedinca (muž?, *adultus*). V objekte 72 odkryli rozhádzané zvyšky detskej kostry (*infans* III), pravá spánková a čelová kosť bola obhorená. Pravdepodobne táto strana lebky nebola vystavená priamemu ohňu, ale žeravým uhlíkom, v tom čase sa ešte na nej nachádzalo mäkké tkanivo. Jama 83 obsahovala tri dlhé kosti končatín, objekt 106 lebku muža, *adultus* II- *maturus* I, a pravá holenná kosť. V objekte 107 sa našli zvyšky juvenilného jedinca – lebka, strávené zlomky kostí z ľavej strany postkranialného skeletu a zlomok pravej vretennej kosti. Pravá laktová kosť a ľavá holenná kosť sú mierne obhorené, asi v dôsledku kontaktu s uhlíkmi (Vondráková 1985, 25). Výplň jam obsahovala iba zvyšky materiálu sídliskového charakteru (Nevizánsky 1999, 69, 70).

3. Blatné – Štrky (okr. Senec)

V objekte 327/178 sa našli rituálne uložené dve deti a pes, okrem toho sa identifikovali aj ďalšie kosti z detských skeletov ako tiež jednotlivé časti skeletov dospelých. Na kostiach sa našli stopy perimortálneho násillia a tepelnej úpravy (Jelínek 2010, 32, 33; Jelínek – Varsík 2012). V blízkosti jednej z kostier ležala miniatúrna fľaškovitá nádoba. V ďalšom objekte sa nachádzala ľudská lebka obložená črepmi a kameňmi. V susednej jame sa odkryl izolovaný postkranialny skelet. Objekty sú z obdobia železovskej skupiny (Pavúk 1980, 208).

4. Bodza – intravilán (okr. Komárno)

V kultúrnej jame (hrobe?) sa našli ľudské a zvieracie pozostatky. Z ľudských kostí to boli úlomky lebky, ktoré sa objavili medzi črepmi, podobne ako zvierací kostrový materiál. Črepy pravdepodobne pochádzajú z eneolitu (Trugly 1981, 320).

5. Bratislava – Mlynská dolina (okr. Bratislava)

V objekte 114/86 nepravidelného obdĺžnikovitého tvaru ležala detská kostrička, objekt bol v JZ časti prerezaný zásobnou jamou kruhového pôdorysu. V JZ časti sa našla detská kostra v skrčenej polohe na ľavom boku, mala silno zohnuté dolné končatiny a dlane s ramenami mala pritísnuté k hrudi. Orientácia kostry bola J–S, s tvárou smerujúcou na Z. Približne 40 cm za chrptom dieťaťa objavili poškodenú lebečnú klenbu dospelého jedinca, pravdepodobne ženy. Objekt bol datovaný do obdobia kultúry so staršou lineárnou kultúrou. V areáli osady kultúry s lineárnou keramikou objavili ešte jeden detský hrob a ďalšie ľudské kosti boli primiešané do výplní niektorých sídliskových objektov (Egyházy – Jurovská – Farkaš 1993, 19).

6. Kečov – Čertova díera (okr. Rožňava)

Najviac archeologických, ale aj antropologických pamiatok – zasintrených ľudských a zvieracích kostí s črepmi bukovohorskej kultúry – pochádza z Hlavného dómu netopierov. V roku 1927 bol publikovaný nález ľudskej lebečnej bázy a mal patriť k dvom neolitickým kostrám, ktoré údajne mali nájsť pri konci potoka v Hlavnom dome (Droppa 1950, 151; Bárta 1965, 67, 68,).

7. Kečov – Domica (okr. Rožňava)

V jaskyni Domica sa našli pohodené ľudské kosti. Nálezy spadajú do obdobia bukovohorskej kultúry (Lichardus 1968, 92). Vo vstupnej chodbe bola objavená celkovo zachovalá, masívna ľudská sánka, ďalšia čiastočne zasintrená sánka v Majákovom dome (Bárta 1965, 65). K antropologickým nálezom sa priraduje 7 kostier, ktoré boli zavalené suťou (Bárta 1955, 388, 389).

8. Fintice – Košariská II (okr. Prešov)

Z povrchového zberu sa získali ľudské kostrové pozostatky a neolitické črepy. V sonde A, pod humusovou vrstvou, boli odkryté zvieracie aj ľudské kosti v nepravidelných usporiadaniach, rovnako veľký počet kameňov (Nowak – Vizdal 2002, 144, 145).

9. Chľaba – Chľaba II (okr. Nové Zámky)

V objekte 4/67 v hĺbke 100 cm ležali dve neúplné ľudské skelety. V severnej polovici sa nachádzala kostra A, uložená na pravom boku s orientáciou JJV-SSZ, chýbali jej horné a časť dolných končatín. Kostra B ležala pravdepodobne na chrbte, bola orientovaná JJV-SSZ, chýbali rovnako ako u kostry A horné končatiny a časti dolných končatín. Na jej hrudi sa našiel črep z amfory. Pri stehnových kostiach sa ešte zaistila lebka bez mandibuly. Pod skeletmi boli hore dnom obrátený hrniec, delená misa a misa, datované do badenskej kultúry (Kuzma 1985, 142).

10. Jelšovce – hospodársky dvor JRD (okr. Nitra)⁸

V roku 1987 sa odkryl pri výskume v Jelšovciach objekt 532, datovaný do obdobia badenskej kultúry (Bátora 1988, 33). Pravdepodobne mal plniť funkciu obilnej/zásobnej jamy. Okrem svojej pôvodnej funkcie slúžila na pochovanie 13 jedincov. Kostrové zvyšky 12 jedincov sa našli asi 10 až 30 cm nad dnom objektu. Pozostatky patrili 4 mužom, 2 ženám a 7 deťom a boli pochovaní súčasne. Skelety sa našli v neprirodzených polohách. U niektorých bolo viditeľné až extrémne vytočenie lebky a končatín. Iba jediniec označený ako H ležal na ľavom boku v mierne skrčenej polohe s rukami tesne pod bradou pri severnej stene objektu. 20–30 cm nad nimi sa nachádzali ďalšie zvyšky dospelého jedinca. Lebka sa našla od zvyškov končatín vo vzdialenosti 100 až 130 cm. Jama obsahovala bežný odpadový materiál zo sídliska ako črepy, zvieracie kosti. Na niektorých kostiach boli stopy po násilí a hrubom zaobchádzaní. Tvár a spodina lebečná 17–20 ročného muža (kostra F) mala najrozsiahlejšie zranenia. Sánku mal zlomenú na dve polovice a frontálne zuby čeľuste boli vyrezané. Predný pravý okraj záhlavného otvoru lebky bol vyštípený. Lomy po štípení sa našli aj na kostiach končatín D a E. Na temene lebky kostry K bol rozsiahly otvor pozdĺžneho tvaru (Jakab 1993, 119).

11. Jelšovce – hospodársky dvor JRD (okr. Nitra)

V objekte 68, označený ako odpadová jama sa našla kostra ženy, matusus I, 40–50 rokov. Ležala pri stene jamy, skrčená na ľavej strane, tvárou otočená k stene. Bola orientovaná smerom V–Z, ruky od trupu zvierali uhol 70° a spočívali voľne natiahnuté pod končatinami. Výplň zásobnej jamy tvorili črepový materiál, mazanica, dve kamenné podložky a zvieracie kosti. Objekt je datovaný do starého eneolitu, ludanická skupina (Pavúk – Bátora 1995, 47).

12. Kamenín – Kiskukoricás (okr. Nové Zámky)

Odkryli sa 3 kostrové hroby, z ktorých sa získali zvyšky 5 jedincov. Hrob 3 vedúci výskumu G. Nevizánsky zaradil do badenskej kultúry (Jakab 1980, 115). V hrobe sa našli pozostatky dvoch jedincov, ženy a dieťaťa. Postkranialny skelet ženy, adultus, sa zachoval v úlomkovom stave, z lebky sa uchovala kalva a fragmenty strednej stavby. Postkranialny skelet dieťaťa, infans III, bol vo veľmi poškodenom stave, až fragmentárnom, z lebky ostala iba kalvária a ďalšie fragmenty. Okrem kostrových zvyškov už spomínaných jedincov sa našli v tomto hrobe pozostatky ďalšieho dospelého jedinca, pravdepodobne muža. Išlo o veľmi skorodované úlomky diafýz oboch femurov a tíbií (Jakab 1980, 116,117).

13. Mužla-Čenkov – Vilmakert (okr. Nové Zámky)

V kultúrnej jame badenskej kultúry bola pochovaná žena vo veku 30–40 rokov. Zachovala sa kalva, fragmenty splachnokránia a silne poškodený až fragmentárny a neúplný postkranialny skelet. Na pravej temennej kosti sa nachádza elipsovité otvor a jeho lomná plocha je rovnako skorodovaná ako okolitá košť. Nevidieť žiadne známky hojivého procesu. Zranenie mohlo zapríčiniť smrť, ale nie je vylúčené, že lebka bola prebitá tesne po smrti (Vondráková 1985, 151). Silne skrčený skelet ležal na pravej strane s orientáciou SV–JZ, tvárou otočenou na SZ. V jame sa našli dve sekerky, kamenná surovina a črepy badenskej kultúry. V rovnakej úrovni ako bola kostra a pod ňou sa zistila hlina červenej až čiernej farby, bola prepálená a premiešaná s popolom. Výplň nad kostrou tvorila hnedá zemina premiešaná s mazanicou (Kuzma 1985, 140).

14. Nitriansky Hrádok – Zámeček (okr. Nové Zámky)

V jame 119/1952 sa odkrylo 19 až 25 ľudských kostier, vysoká spodná voda znemožnila systematický výskum. Niektoré lebky mali obhorenú tvárovú časť. Okrem ľudských kostier jama obsahovala ostatky 3 psov, domácich zvierat a badenskú keramiku (Vlček 1953, 734). V jame č. 103 sa našla kostra prasaťa v rituálnej polohe a nad ňou ležal nekompletný a pravdepodobne pohodený ľudský skelet (Kuzma 1985, 142).

⁸ Jelšovce – Hospodársky dvor JRD sme sa rozhodli rozdeliť na dve lokality z dôvodu ich odlišného kultúrneho zaradenia objektov.

15. Ružindol-Borová (okr. Trnava)

Pri výskume kruhovej priekopy a sídliska v Ružindole-Borovej sa našlo niekoľko rozvlečených ľudských skeletov (*Němejcová-Pavúková 1993, 103*). Jedinci 3 – 10, 12, 13, 16, 19 – 24 pochádzajú zo staršej fázy Lengyel I. Skelety číslo 14, 15, 17, 18, 25 – 28 radíme do mladšieho horizontu ludanickej skupiny. K nim s najväčšou pravdepodobnosťou patria aj jedinci 1 a 2. Jedinec označovaný ako 11 sa priraduje k oboj horizontom (*Jakab 1997, 193–213; 1993, 65*):

Jedinec 1: pravdepodobne muž, matusus II, pod kostrou jedinca 2, zachovali sa fragmenty neúplnej lebky robustnej stavby, z kostry sa našli iba tri krátke kosti pravej ruky.

Jedinec 2: žena, matusus II, fragmenty kalvy a lebky sú stredne až robustnej stavby. Poškodené kosti kostry sú strednej stavby. Na oboch stranách záhlavovej kosti sa našli stopy po nepriamej fraktúre z perimortálneho obdobia, rovnako sú aj na spánkových kostiach.

Jedinec 3: muž, matusus II, pochádza z dvoch od seba vzdialených nahromadenín. Zachovali sa – kalva, lopatka, krížová kosť, pravá ramenná kosť, obe kľúčne kosti, rebrá, 3 hrudné stavce, všetky bedrové stavce, proximálne konce oboch femurov. Iba kosti z panvovej oblasti boli v anatomickej polohe. Neskôr sa objavili ďalšie 2 nakopené kosti jedinca – spodná čeľusť, vretenná kosť, laktová kosť, všetky carpálne a metacarpálne kosti, 10 článkov prstov. Na kostiach sa našli stopy po úderoch a obhryzení.

Jedinec 4: pravdepodobne muž, adultus I, ležal vo vrstve sídliskového objektu 3/91. Zachovala sa neúplná kalva a ďalšie úlomky lebky strednej až robustnej stavby, úlomky hrudných stavcov a horných končatín.

Jedinec 5: dieťa, infans III, úlomky lebky gracilnej stavby, kostra bola veľmi poškodená.

Jedinec 6: muž, matusus II, zachovali sa fragmenty lebky a kalva, strednej stavby, dva krčné stavce, bedrový stavec, lopatky, rebrá, kľúčne kosti, dva články prstov, článok prstu na nohe.

Jedinec 7: dieťa, infans III, kostra graciálnej stavby, so slabo vytvoreným reliéfom úponov.

Jedinec 8: muž, matusus II, zachovala sa iba calvaria a fragmenty lebky.

Jedinec 9: žena, matusus II, kostra sa zachovala v poškodenom až veľmi poškodenom stave, na diafýze ľavej ramennej kosti sa našli stopy minimálne štyroch plytkých zárezov.

Jedinec 10: pravdepodobne dospelá žena, zachovali sa fragmenty ľavého femuru a ľavého humeru, strednej stavby.

Jedinec 11: dospelý, pohlavie nezistené, našli sa štyri malé kosti ľavej ruky, robustnej stavby.

Jedinec 12: dieťa, Infans I, malé skorodované úlomky neurokránia.

Jedinec 13: asi žena, Juvenis-Adultus I, skoro kompletná tylová kosť, gracilnej až priemernej stavby.

Jedinec 14: dospelý, pohlavie nezistené, pravá kosť vretenná, bez epifýzy, na oboch koncoch diafýz sú stopy po fraktúrach z perimortálneho obdobia, staršie zlomeniny vznikli pravdepodobne počas odhryznutia epifýzy.

Jedinec 15: muž, adultus II - matusus I, panvová kosť a úlomky rebier. Nedá sa určiť, či pochádzajú z jedného alebo dvoch jedincov, oblasti lomu sú skorodované.

Jedinec 16: dieťa, infans I, iba malé úlomky lebky.

Jedinec 17: pravdepodobne muž, adultus, zachovala sa spodná čeľusť robustnej stavby.

Jedinec 18: pravdepodobne muž, adultus – matusus, našiel sa pravý humerus bez epifýzy, malé úlomky rebier a niekoľko kostí pravej nohy, sú strednej stavby. Na oboch koncoch nadlaktovej kosti sú jasné stopy ohryzenia z perimortálneho obdobia.

Jedinec 19: dospelý, pohlavie neurčené, fragment diafýzy pravej ihlice robustnej stavby.

Jedinec 20: pravdepodobne muž, dospelý, zachoval sa fragment diafýzy pravého femuru, dva úlomky ľavého radia a spodná čeľusť, vidieť stopy po lomoch ohryzení.

Jedinec 21: dieťa, infans, malé úlomky neurokránia.

Jedinec 22: pravdepodobne muž, matusus-senilis, malé fragmenty rebier, pravej claviculy a päť metatarsov pravej nohy, všetky robustnej stavby, našli sa stopy fraktúr a ohlodania.

Jedinec 23: pohlavie neurčené, matusus II – senilis, fragmenty viacerých rebier a hrudných stavcov, strednej stavby.

Jedinec 24: pohlavie nezistené, dospelý, fragmenty ľavej fibuly robustnej stavby, našli sa stopy fraktúr z perimortálneho obdobia.

Jedinec 25: pohlavie nezistené, juvenis - adultus, zachovali sa fragmenty rebier, ľavý humerus bez epifýzy, proximálne konce ľavej ulny, pravá kľúčna kosť, z perimortálneho obdobia sú viditeľné stopy ohryzenia.

Jedinec 26: pohlavie nezistené, juvenis – matusus, našla sa diafýza pravej kosti vretennej gracilnej stavby.

Jedinec 27: neurčené pohlavie, dospelý, zachovali sa dva úlomky fibuly so stopami lomov a zárezov.

Jedinec 28: neurčené pohlavie, asi dospelý, fragmenty pravého femuru strednej, stopy fraktúr a zásahov v perimortálnom období.

Na väčšine kostí sa našli stopy z perimortálneho obdobia, išlo prevažne o rozličné štiepané zlomeniny a ohryzenie. Najrozsiahléjšie plochy štiepných lomov so skorodovaným povrchom sa našli na úlomkoch dlhých kostí končatín. V menšom množstve sú tu stopy po ohryzení a plytkých zárezoch (*Jakab 1993, 65*).

16. Smižany – Hradisko I (okr. Spišská Nová Ves)

V sonde XIV/1996 sa našli ľudské kosti premiešané so zvieracími. Mandibula, pravdepodobne mužského jedinca, sa odkryli v hĺbke

100–150 cm. Celý fragment má vzhľad prevarenej kosti, jej povrch je hladký a lesklý a je dokonale fosilizovaná. Na sánke sú stopy po dvoch zlomeninách, spôsobil ich úder relatívne ostrým predmetom. Dôvodom takéhoto rozbitia je pravdepodobne zisk malého množstva drene (Jakab 1998, 84).

V hĺbke 0–40 cm sa nachádzala stehnová kosť, patriaca asi žene, adultus – senilus. Na úrovni bázy krčka ohraničujú úlomok stopy ohryzenia, pravdepodobne psovitou šelmou. Tesne pri konci kosti z mediálnej strany sú viditeľné dve výrazné ryhy po zárezoch hrotmi korúnok zubov, stopy po špirálovej zlomenine sa nachádzali na distálnom konci femuru spolu so štyrmi priečnymi ryhami, povrch je poškodený mnohými drobnými preliačninami. Ohryzenie a zlomenina vznikla v postmortálnom období. Takmer úplná čelová kosť s priliehajúcimi časťami nosových kostí z robustnej lebky dospelého muža pochádza z polohy Pod valom C, z hĺbky 140 cm. Intencionálnu úpravu môžeme spozorovať na okrajoch kosti. Celý obvod lemujú plochy lomov po nepriamych zlomeninách. Poškodenie v oblasti pravého maxilo-frontálneho šva sa pripisuje neopatrnnej manipulácii po nájdení. Postmortálne zranenia vznikli po silnom údere pomerne tupým predmetom na prednú časť temena hlavy. Zlomeniny dopĺňajú stopy po ohryzení malým hlodavcom (Jakab 1998, 84, 85).

Na základe sprievodných pamiatok, sa objekt datuje do obdobia bukovohorskej a železovskej kultúry (Soják 2002, 245).

17. Streda nad Bodrogom – Bakhegy (okr. Trebišov)

Do obdobia badenskej kultúry radím neúplný hrob č. 5, v hĺbke 120 cm. Jediniec bol uložený na pravej strane, s orientáciou V–Z a tvár smerovala na S. Zachovala sa lebka a kostičky chrbovej kosti. Absentovali kosti horných aj dolných končatín. Pri kostre sa našli črepy badenskej kultúry a kostené šidlo (Polla 1956, 640).

18. Šarišské Michaľany – Fedelemka (okr. Sabinov)

Pri výskume v Šarišských Michaľanoch pod vedením S. Šišku sa preskúmalo 18 kostrových hrobov datovaných do obdobia bukovohorskej kultúry (Šiška 1988, 132). V hrobe 1, 3 a 7 sa nezistil žiadny kostrový materiál, v hrobe 10 ležali dvaja jedinci (Jakab 1986, 457).

Hrob 2: drobné úlomky diafýz dlhých kostí končatín a jeden úlomok rebra patrili dieťaťu, infans II.

Hrob 4: skorodované fragmenty neurokránie muža, maurus, vonkajší povrch mozgovne je zafarbený okrovým farbivom, úlomky sú výrazne robustné a masívne.

Hrob 5: malý úlomok temennej kosti dieťaťa, výrazne poškodené dlhé kosti končatín a časť lopatky, infans I (Jakab 1982, 109).

Hrob 6: silne skorodovaná lebka ženy, maurus (40–50 r.), postkraniálny skelet poškodený a v zlomkoch.

Hrob 8: dospelý jedinec, pohlavie sa nedalo určiť, zachoval sa iba fragment stehnovej kosti a úlomok lopatky, povrch fragmentu stehnovej kosti niesol stopy varenia. Na dorzálnnej strane úlomku lopatky sú stopy po plytkých ryhách, ktoré pripomínajú obhryzenie.

Hrob 9: lebka ženy, maurus, kosti silno skorodované, veľmi poškodené a fragmentárne.

Hrob 10: kosti dvoch žien – 1. žena, adultus, kompletná ľavá temenná kosť a skorodovaná časť tylovej kosti, obe majú charakter neúplne prepálenej kosti. 2. žena, adultus, zachovali sa úlomky ľavej temennej kosti a skoro kompletná tylová kosť. Ľavá temenná kosť mala znaky úplného uvarenia, tylová kosť nie je.

Hrob 11: časť lebky jedinca, neurčeného pohlavia, juvenis, poskraniálny skelet – úlomkovito.

Hrob 12: muž, adultus, veľmi poškodená lebka a ľahko posmortálne deformovaná, postkraniálny skelet veľmi poškodený a zlomkovitý.

Hrob 13: skorodované časti lebky a neúplného skeletu dieťaťa, infans III.

Hrob 14: žena, adultus, úlomkovitá, postmortálne deformovaná lebka, na čelovej kosti sa našli stopy obhorenia, veľmi poškodený a skorodovaný skelet.

Hrob 15: pohlavie neurčené, adultus – maurus, malé úlomky skorodovanej lebky.

Hrob 16: žena, adultus, malý počet veľmi skorodovaných fragmentov robustnej lebky, nevelký počet malých, veľmi skorodovaných úlomkov kostry.

Hrob 18: pohlavie neurčené, adultus – maurus, veľmi skorodované úlomky ľavej stehnovej kosti a ďalšie malé úlomky, pravdepodobne rovnako zo stehnovej kosti.

Hrob 19: dieťa, infans II, malý počet skorodovaných a poškodených kostí a úlomkov kostry (Jakab 1986, 457 – 461).

19. Štúrovo – závod Juhoslovenské celulóžky a papierne (okr. Nové Zámky)

Na sídlisku kultúry s lineárnou keramikou a železovskej skupiny v objekt 95, hrob 5, v jame elipsovej formy sa objavili úlomky a väčšie časti ľudských kostí patriacich viacerým jedincom. Našla sa neúplná lebka, neurčeného pohlavia, vek jedinca 20–30 rokov, takmer kompletná spodná čeľusť ženy vo veku 20–30 rokov, časti ďalšej spodnej čeľusti s ôsmimi zubmi, fragmenty pravej polovice spodnej čeľusti s ôsmimi zubmi pričom vek jedinca sa odhaduje medzi 15–20 rokmi, prepálené fragmenty ľavej spodnej čeľusti so zvyškami troch zubov, jarmová kosť, úlomky dvoch temporálnych kostí, ďalšie fragmenty dvoch spánkových kostí a nekompletné frontálna (čelová) kosť jednej ženy. Viaceré kosti boli rozbité, rozštiepené a čiastočne opálené. Taktiež sa zistili stopy po vyberaní špiku.

Okrem už spomínaných kostí sa po odstránení hornej vrstvy s ľudskými kosťami našla kompletná ľudská kostra skrčena ležiaceho na pravej strane, orientovaná V–Z, tvárou smerom na S. Pravdepodobne išlo o ženu vo veku 30–40 rokov. Pravé nadlaktie ležalo pred telom a pravé predlaktie mala ohnuté k telu. Ľavé nadlaktie spočívalo na hrudi a ľavé predlaktie ležalo natiiahnuté pred skeletom. Medzi úločkami kostí vo vrchnej časti výplne a úplnou kostrou jedinca sa nachádzala 10 cm hrubá vrstva sivej hliny so schránkami riečnych lastúrníkov. Celé dno bolo pokryté otvorenými lastúrníkmi. Zrejme nasledovalo prekrytie vrstvy mušľami pred pochovaním mŕtveho (Pavúk 1994, 96, 98).

20. Veľký Meder – Vámostelek (okr. Dunajská Streda)

Preskúmalo sa spolu 16 sídliskových objektov kultúry s mladšou lineárnou keramikou a železovskej skupiny. V dvoch jamách sa našli spolu tri ľudské skelety, zasypané mušľami korýtka potočného (*Hromada – Varsík 1992*, 47). V objekte 63/90 sa našiel skrútený skelet a otočený chrčtovou časťou smerom hore. Druhý skelet bol uložený v silno skrčenej polohe na ľavom boku. Išlo o ženu vo veku 50–60 rokov a 6 až 8 ročné dieťa. V objekte 65/90 sa objavila kostra jedinca v silno skrčenej polohe na ľavom boku s rukami pred tvárovou časťou. Kostra patrila žene. V jednej z jam sa neskôr objavili tiež menší počet izolovaných kostí. (*Jelínek 2007*, 79; *Jelínek – Varsík 2013*, 9–16).

21. Vištuk – intravilán (okr. Pezinok)

Výrazne fragmentárne kostrové pozostatky sa v nepriehľadnej terénnej situácii (žľab) našli v sekundárnej polohe a niesli viditeľné stopy čerstvých i starých lomov.

Kostra č. 1: zachovali sa fragmenty lebky, bez tvárovej časti, štyri poškodené krčné stavce, ľavá poškodená ramenná kosť, proximálna časť ľavého rádia, fragment ľavej laktovej kosti, diafýza tíbií, diafýza ľavej stehnovej kosti dospelého jedinca, pravdepodobne ženy, juvenis/adultus I. Staré rovné lomy sa našli najmä na úločkoch diafýz kostí predlaktia a prednej časti diafýzy ľavej tíbie. Kostra č.2: zachovali sa fragmenty lebky, graciálnych stavcov, fragment ľavej lopatky, drobné fragmenty kostí predlaktia a diafýzy ľavého a pravého femuru nedospelého jedinca vo veku 12 rokov ± 30 mesiacov. Na niektorých úločkoch lebky sa nachádzali staré lomy, minimálne tri údery ostrejším predmetom a stopy po následnom vylomení protilahlého zvyšku kosti sú badateľné na distálnej časti úločku diafýzy osi femuru (*Farkaš – Šefčáková 2003*, 175–178). Datovanie je nejednoznačné, asi do obdobia kultúry s lineárnou keramikou alebo železovskej skupiny (*Farkaš 2003*, 35).

22. Vyšné nad Hronom – Lapoše (okr. Levice)

Hromadný hrob ludanickej skupiny objavili pri prieskume na oračine, v hĺbke 25–35 cm v sprášovom podloží. Pozostatky neúplných skeletov, sčasti obhorené, troch dospelých a jedného nedospelého jedinca sa našli spolu s mazanicou, 9–10 nádobami, 16 bochníkovitými hlinenými závažiami, praslénom a kostenými šidlami (*Pieta – Konečná – Trgína 1991*, 81).

23. Žehra – Dvojvchodová jaskyňa (okr. Spišská Nová Ves)

Jaskyňu môžeme datovať do obdobia badenskej kultúry. Našli sa v nej časti ľudských skeletov – čelová kosť dieťaťa (5–7 rokov) a zlomok pravej ramennej kosti dospelého jedinca. Z prepálenej vrstvy Dvojvchodovej jaskyne pochádzajú tiež kosti zvierat, korýtka rybníčné, kostené šidlo a zlomky štylizovanej zvieracej plastiky. Z povrchu dna západnej chodby boli zozbierané črepy, zvieracie a ľudské kosti (*Soják 2007*, 41, 131).

24. Žehra – Puklinová jaskyňa (okr. Spišská Nová Ves)

Pri obhliadke sa získali početné črepy badenskej kultúry, dva zlomky podloží, mazanica a značne deštruovaný kostrový materiál. Ľudské kosti sú známe aj z predošlých aktivít (*Soják 2001*, 183). J. Bárta objavil zisťovacím výskumom v roku 1951 prevažne materiál badenskej kultúry vrátane antropologických nálezov (*Soják 2007*, 131). V zadnej časti jaskyne, v Kostnici a Puklinovej chodbe, našiel 5 ľudských kostier. Kostry troch jedincov boli nepravidelne na sebe nahromadené (*Bárta 1958*, 468).

7. Vyhodnotenie nálezov z lokalít na území Slovenska

Zadefinovať presné kritéria, ktoré by jasne determinovali antropofágiu, je veľmi problematické. Za priamy dôkaz kanibalizmu môžeme považovať stopy po zuboch a obhryzení, no ich existencia je málo pravdepodobná. Ako nepriame môžeme označiť napr. stopy rezania, sekania, štiepenia alebo obhorenie. Tieto znaky môžu, ale i nemusia byť dokladom ľudožrúctva. Znamky rezania na kosti môžu dokladovať oddelenie mäsa od kosti, ale nie jeho samotnú konzumáciu. Štiepenie a rozbíjanie kostí za účelom vybratia kostnej drene, nie vždy musí jednoznačne poukazovať aj na jej konzumáciu. Rovnako tomu tak je tiež pri odbere mozgu (*Peter-Röcher 1994*, 12).

Takýto príklad nám ponúka i samotná etnológia. Khóndovia (Bengálsko) rozhadzovali ľudské mäso a krv po poliach, aby si zaistili lepšiu úrodu. Kostí, vnútornosti a hlava sa spálili spolu s obetovaným zvieratom a rozdrvili sa na pastu, ktorá sa opäť rozsypala na poliach, alebo sa pochovali do zeme (*Kandert 1982, 195*).

Takisto stopy obhorenia na kostiach majú rôzne príčiny a nesúvisia vždy s antropofágiou a interpretáciou ako „odpad z potravy“. Na druhej strane ani pri kostrovom materiáli, na ktorom sa nezistili žiadne stopy po pôsobení človeka, nemožno jednoznačne vylúčiť antropofágiu. J. Jelínek (*1957, 93*) prišiel k záveru, že ľudské pozostatky z Hradiska pri Kroměříži aj napriek tomu, že nenesli žiadne stopy po rezaní a štiepení ako zvieracie, vykazovali známky antropofágie.

Ďalším problémom, ktorý je spojený s antropologickým výskumom, je rozlíšenie medzi prirodzenými a umelo vzniknutými zmenami na kostiach (t.j. spôsobené ľuďmi). V antropológii sa nerozlišuje medzi polámaním a rozbitím. Antropologický výskum je nevyhnutný, no v mnohých prípadoch sa preceňuje (*Peter-Röcher 1994, 14, 31*). Pri lokalitách uvedených v tejto práci sa vo väčšine prípadoch realizoval antropologický rozbor.

Na kanibalizmus môže okrem stôp na kostiach poukázať aj miesto, kde sa ľudské kosti našli, ako i samotný spôsob uloženia zvyškov jedinca. Často sa interpretujú nálezy pochádzajúce zo sídliskových a odpadových jám ako odpad po „kanibalských hodoch“, tak to je i pri nálezoch rozhádzaných ľudských kostí premiešaných so zvieracími, neúplných a nepietne alebo naopak rituálne uložených skeletoch. Antropofágia je mnohokrát spojená aj s jaskyňami a skalnými dutinami, ktoré často predstavujú miesto záhadné, mystické, niekedy až naháňajúce hrôzu. Okrem keramiky, kamenných a kostených nástrojov, malieb a rytín zo stien, hrobov a pohrebísk, sa v jaskyni nachádzajú rozhádzané ľudské kosti (*Matoušek – Dufková 1998, 7*). Takéto nálezy sa neoznačujú ako hroby, pretože sa nepredpokladá, že sa s ľudskými pozostatkami mohlo zaobchádzať ako s „odpadom“. Mnohokrát je zaradenie nálezu do kategórie hrob ovplyvnený dnešným chápaním piety, úcty a spôsobu zaobchádzania s mŕtvym (*Peter-Röcher 1994, 46*).

V rámci archeologického hodnotenie pohrebného rítu sú rozšírené tri predpoklady (*Peter-Röcher 1994, 35*):

1. Všetci alebo väčšina členov skupiny boli pochovaní rovnakým spôsobom, každá kultúra by mala mať svoju formu pochovávania.
2. Pohreb sa riadil podľa zvykov, ich citov a primeranej úcty k jedincovi.
3. Pochovávanie sa konalo vo viac alebo menej krátkom čase podľa úmrtia a obvykle sa do hrobu ukladalo celé telo mŕtveho.

Ak prijímame tieto predpoklady bez akýchkoľvek výhrad a kritiky, dochádza k tomu, že nálezy, ktoré sa odlišujú od zmienených pravidiel (napr. tie zo sídliska interpretované ako „zvyšky jedla“), sa nehodnotia ako regulárny spôsob pohrebu, ale ako nerituálne a bez úcty k mŕtvemu (*Peter-Röcher 1994, 35*).

V súčasnosti by sa mala brať do úvahy aj možnosť, že časti tiel jedincov sa nechali opustené bez špecifických rituálnych úkonov a pochovania. V Tibete patrí k možným spôsobom pochovania aj rozsekanie tela na kúsky a ponechanie ho potkanom. V Mongolsku sa telo zaneslo do prírody a nechalo sa supom a psom (*Kandert 1982, 190*). Rovnako podľa výpovede Jakutov z konca 19. storočia, boli mŕtvi v sviatocných šatách ponechaní v jurte bez pochovania do zeme (*Celnarová 1993, 101*).

Taktiež by sme nemali zabúdať, že v odkrytom hrobovom celku vidíme iba akúsi „konečnú fázu“ mnohokrát zložitých rituálnych praktík, pričom samotný rituál nám ostáva neznámy (*Peter-Röcher 1998, 47*). Poznáme rôzne typy pochovávania, napr. jednostupňové, dvoj a viac stupňové, avšak archeologicky preukázateľná je len zase iba jeho konečná forma – uloženie napr. kostí alebo spálených zvyškov (*Peter-Röcher 1994, 34, 38*). Môžeme sa domnievať, že zvyšky skeletov z mnohonásobne doložených vyprázdnených hrobových jám, ktoré sú známe z viacerých pohrebísk, mohli byť uložené na inom mieste. Po určitom čase mohli ostatky zase stratiť svoju hodnotu a stal sa z nich odpad (*Siemoneit 1997, 124*). V Európe, v častiach Korutánska, Rumunska, bývalej Juhoslávie a Grécka, je taktiež známe vykopanie pozostatkov zomrelých, ich očistenie a následne ich opätovné pochovanie (*Peter-Röcher 1994, 28*). Ako vidíme na príkladoch, existuje niekoľko vysvetlení pre nálezové situácie, a preto by sme mali pri ich objasňovaní byť opatrní.

Ak chcem preveriť vierohodnosť nálezov dávaných do súvislostí s antropofágiou, je nevyhnutné venovať všetku pozornosť presnému objasneniu nálezových okolností – všímať si miesto nálezu, vzťahy medzi ľudskými pozostatkami a nálezmi, t.j. zvieracie kosti, nahromadené črepy, kamene, či ohnisko a všetko, čo sa nachádza spolu s nimi v kontexte. Rovnako je nutná podrobná analýza najmenšieho poškodenia, úderu, opálenia, rezov, zásekov a pod. na ľudskej kostre a presný popis ich rozmiestnenia na kosti (*Jelínek 1988, 14, 15*).

V rámci primárnych znakov sa najčastejšie vyskytovali na nami skúmaných lokalitách nasledujúce znaky (tab. 1):

- a. obhrýzanie, rezanie, sekanie, štiepenie, fragmentácia a pod. na samotnom skelete
- b. umelo vzniknuté otvory v lebke, ktoré môžu naznačovať vyberanie mozgu
- c. stopy opálenia, varenia, pečenia

Medzi sekundárnymi sa vyskytovali nasledujúce:

- d. miesto na ktorom sa našli, napr. odpadová jama, sídliskový objekt alebo jaskyňa, ktoré sa často v iných oblastiach dávajú do súvislosti s antropofágiou
- e. spôsob uloženia: rozhádzané ľudské kosti, ľudské pozostatky premiešané so zvieracími alebo s odpadom zo sídliska, chýbajúce horné alebo dolné končatiny, nepietne uloženie alebo rituálne uloženie
- f. násilne usmrtenie

Na základe analýzy vyššie uvedených lokalít môžeme zistiť, že všetky ľudské ostatky vykazovali aspoň jeden z uvedených znakov (viď Graf. 1). Najčastejšie vyskytujúcim sa znakom bol práve spôsob uloženia („e“), a to až pri 22 lokalitách a miesto, na ktorom sa našli ľudské ostatky („d“). Z primárnych znakov boli najpočetnejšie zastúpené stopy obhrýzania, rezania, sekania, štiepenie, fragmentácie („a“) a pod (v 11 prípadoch), čo môžeme považovať za presvedčivý dôkaz kanibalizmu. Menej početné sa vyskytovali na lokalitách stopy po opálení, varení, pečení („c“), umelo vzniknuté otvory v lebke („b“) a násilné usmrtenie („f“). Vo všetkých prípadoch (okrem Bodze) sa vyskytlo viacero kombinácií týchto znakov. Najčastejšie bola zastúpená kombinácia znakov „d“ a „e“. Spolu s týmto variantom sa v 3 prípadoch vyskytol znak „a“, t.j. stopy obhrýzania, rezania, sekania, štiepenie, fragmentácie a pod. na samotnom skelete (Bajč-Medzi kanálmi, Bratislava, Vištuk) V ďalších 4 prípadoch boli sprevádzané ešte 4. znakom, a to stopami po opálení, varení, pečení (Bajč – Vlkanovo, Smižany, Štúrovo a Blatné). Práve kombinácia viacerých znakov, napr. v prípade Bajč – Vlkanovo, Smižany, Štúrovo a v Jelšovciach, kde sa objavuje kombinácia až 5 znakov zo 6, sa výrazne zvyšuje aj pravdepodobnosť antropofágie.

Graf. 1: Kombinácie primárnych a sekundárnych znakov spájaných s antropofágiou na skúmaných lokalitách.

Graph 1: Analysis of the sites according to the combination of primary and secondary signs of cannibalism founds in the sites in Slovakia.

Zo skúmaných lokalít sa najčastejšie pozostatky jedincov našli na sídliskách (tab. 2) a to v 13 prípadoch (graf 2) V 4 prípadoch sa pozostatky našli v jaskyni a rovnako v 4 prípadoch v hrobe. Vo Vištuku boli objavené kosti v žľabe a Ružindole -Borová boli pozostatky nájdené v priekope. Ojedinelým prípadom je lokalita Fintice, kde nálezy pochádzajú zo zberu.

Graf. 2: Vyhodnotenie podľa miesta nálezu pozostatkov.

Graph 2: Analysis of the sites according to the place of finding remains.

Štatistické určenie nám môže pomôcť pri bližšom vyhodnotení skúmaných javov, no v rámci skúmania problematiky antropofágie, je dôležité poukázať na nevyhnutnosť pristupovať ku každej lokalite samostatne a vyhodnocovať nálezovú situáciu komplexne.

8. Nálezy zo sídlisk

Z obdobia neolitu a eneolitu poznáme rôzne formy pochovávaní na sídlisku. Interpretácie tohto fenoménu sú rozmanité. Dôvody pochovania v sídliskovom areáli sa hľadali v oblasti etnicko-sociálnej, rituálno-religiózne, ekonomicko-sociálnej, morálno-právnej, nevylučuje sa ani možnosť núdze, tajného pohrebu a antropofágie (Kličová 2001, 219, Rulf 1996, 119). V oblasti sídliskového pochovávaní avšak narážame na problémy. Predovšetkým si musíme položiť základné otázky: *ktorý druh nálezu môže byť interpretovaný ako 1. regulárne pochovanie, 2. doklad rituálnych praktík spojených s ľudskou obeťou, 3. náhoda (zvyšky z povrchu, z blízkej dediny alebo okrajovo uložená mŕtvola, pozostatky po pochovaní pri presunutí sídliska), 4. odpad (napr. magického objektu, ktorý stratil svoju cenu, pozostatky pochovania, zvyšky po nehode), 5. pozostatky kanibalského konania?* (Peter-Röcher 1994, 37).

Pri odkrývaní sídliskovej jamy v Zauschwitz narazili pracovníci v jej spodnej časti na veľký počet ľudských kostí, mlecí kameň, dve polovice metatarsu z hovädzieho dobytku, opracované parohové škrabadlo, dvojstranne šikmo retušovaný hrot, pozostatky ohňa, pri ktorom sa našli črepy, ktoré boli zaradené do kultúry s lineárnou keramikou. Na ľudských kostiach boli badateľné stopy po otváraní a vyberaní špiku. Úmyselne rozbité boli hlavne časti lebiek a dlhých kostí. Dôvodom pre ich otvorenie bola pravdepodobne kostná dreň a mozog. Na lebkách boli viditeľné tiež známky po opálení. W. Coblenz interpretoval nález z Zauschwitzu ako zvyšky tzv. obetnej hostiny (Coblenz 1962, 68, 69).

Uvedený príklad sídliskového nálezu poskytuje presvedčivý dôkaz o kanibalských praktikách z obdobia neolitu. H. Helmut (1968, 102) tiež považoval nálezy ľudských kostí, ktoré ležali v ohnisku alebo v odpade, za postačujúci dôkaz o kanibalizme. Ľudskými kostrovými zvyškami zo sídlisk kultúry s lineárnou keramikou sa zaoberala E. Hofmann a práve tak počítala pri niektorých nálezoch s kultom lebiek, detskými obeťami ako aj s kanibalskými zvykmi. Na slovenských sídliskách v Blatnom, Bajči – Medzi kanálmi, Bajči-Vlkanovo, Štúrove, Smižanoch, Mužle-Čenkove, Veľkom Mederi, Strede nad Bodrogom, Jelšovciach, Bratislave-Mlynskej Doline, Chľabe a Šuranoch-Nitrianskom Hrádku sa našli v jamách a sídliskových objektoch pozostatky ľudských jedincov, ktoré vykazovali nepietne zaobchádzanie a kosti niesli stopy po štiepení, sekaní, rezaní, ohorení a pod.

Je zaujímavé, že zo sídliska v Bajči v polohe Medzi kanálmi sa našli prevažne časti lebiek, iba objekt 566 obsahoval viac ako polovicu distálnej časti ľavej stehnovej kosti dospelého jedinca. Na kostiach sa našli lomy, ktoré boli pôvodné a boli spôsobené v dobe, keď mali obsahovať dreň. Taktiež boli spozorované stopy po sečnom a reznom predmete (*Vondráková 1990*, 170–171; *1991*, 106–107). Stav a uloženie poukazujú v tomto prípade na nepietne zaobchádzanie, no jednoznačne nemusí ísť o kanibalizmus, ale napr. o výrobu kultových masiek. Takéto doklady poznáme napr. z Novej Británie (Melanézia). Lebka sa delila a rozbíjala dovtedy, pokiaľ nebola odstránená jej celá zadná časť. Predná časť tvorila podklad pre masku. Podobný zvyk je doložený z Novej Guiney (*Kandert 1982*, 194).

Rozbíjanie ľudských lebiek je doložené aj v strednej Európe. Uvedené manipulácie môžu súvisieť s vierou, že duša sídli v ľudskej hlave (*Podborský 2006*, 64). Na rozdiel od želiezovského sídliska z Bajča, na tom badenskom z Bajča-Vlkanov sa našli rôzne druhy kostí, niektoré boli sčasti obhorené. Dôkazy pre kanibalizmus v tomto prípade sú zatiaľ nejasné. Stopy opálenia a pohodenie ľudských kostí v sídliskových objektoch môžu dokazovať ľudozrúťstvo. Do úvahy pripadá aj (*Kandert 1982*, 196): 1. výroba rituálnych predmetov – pohárov, masiek, hudobných nástrojov, ktoré po čase mohli stratiť svoj význam alebo dôležitosť a majiteľ ich odhodil, 2. pohreb jedinca, ktorý zomrel ďaleko od domova, 3. kult mŕtvych a sekundárny pohreb, 4. lov hláv, 5. mágia.

Objekty z Blatného a z Bratislavy-Mlynskej doliny okrem pietnych pohrebov detí obsahovali vo výplni izolované ľudské kosti. V prípade Blatného sa na ľudských kostiach našli stopy po perimortálnom zraneníach a tepelnej úprave. Podobný charakter vykazoval aj objekt 92 zo Štúrova (*Pavúk 1994*, 93). Na kostiach sa našli stopy lámania, štiepania, opálenia a vyberania špiku, čo by mohlo nasvedčovať rituálnemu kanibalizmu. Zostáva však otáznne, akú úlohu zohrávali pietne pochovaní jedinci v jamách.

Ďalší podobný nález pochádza z Veľkého Medera, kde v dvoch sídliskových jamách ležali tri kostry zasypané lastúrami sladkovodných mäkkýšov a vo výplni sa dodatočne našli izolované kosti (*Hromada – Varsik 1992*, 47). Podľa J. Pavúka (*1994*, 93) by nálezy lastúr a izolovaných kostí mohli nasvedčovať rituálnym praktikám spojených prípadne i s konzumáciou ľudského mäsa.

Zo sídliskových vrstiev pochádza nález ľudských kostí zo Smižian. Antropologický rozbor ukázal na všetkých úlomkoch zreteľne lomné plochy z perimortálneho obdobia. V prípade čelovej kosti išlo o úmyselné poškodenie. Sánka má vzhľad prevarenej kosti a femur nesie stopy po ohryzení pravdepodobne psovitou šelmou (*Jakab 1998*, 85). V tomto prípade je však nutné dodať, že pri obhryzení šelmami bývajú poškodené prevažne epifýzy dlhých kostí. Kosti môžu byť rozlamané, na niektorých sa môžu objaviť aj špirálovité fraktúry (*Prokeš 2007*, 15). Kosti sa našli spolu so zvieracími. M. Soják (*2000*, 245) ako paralelu uvádza nález zo Šarišských Michalian, kde sa rovnako našli na kostiach pochovaných jedincov stopy po rezaní a varení. Znaky na kostiach môžeme považovať za presvedčivý dôkaz.

Pri výskume ludanického sídliska v Jelšovciach bola odkrytá odpadová jama, v ktorej ležala kostra ženy. Výplň objektu pozostávala z črepov, mazanice, dvoch kamenných podložiek a zo zvieracích kostí (*Pavúk – Batora 1995*, 47). Ako sme už viackrát uviedli, aj nález kostí alebo kostry v odpadovej jame sa často spája s kanibalizmom. Pred posúdením samotného nálezu, by sme mali prediskutovať pojem odpadová jama a odpad. Takéto určenie by mala vždy sprevádzať opatrnosť. Väčšinou tu ide o sekundárne doplnenie jamy, ktorá slúžila na iné funkcie. Zvážiť by sme mali i alternatívu, že nie vždy ide o odpad zo sídliska, ale môže ísť o odpad z určitého rituálneho obradu (*Peter-Röcher 1994*, 40, 41), ako by to mohlo byť napr. v tomto prípade. Keďže stopy po sekaní, štiepení, rezaní a pod. chýbajú, pre kanibalizmus hovorí iba uloženie v jame na sídlisku, v ktorej sa nachádzali okrem iného aj zvieracie zvyšky. Ako pozostatok obetného jedla bola interpretovaná jedna kultová depozitná jama baalbergskej kultúry v meste Alsleben. Tu sa okrem zvieracích kostí podarilo zachrániť stupňovito uložené ľudské kosti 20 jedincov, ale bez viditeľných stôp rán alebo rezaní. Spolu s kostrovým materiálom sa objavila lebka jeleňa s paroží, dno nádoby a zvyšky červenej hliny (*Kaufmann 1995*, 102).

Zvyšné sídliskové nálezy z Mužle-Čenkov, Chľaby, Stredy nad Bodrogom, Nitrianskeho Hrádku a z Jelšoviec zaraďujeme časovo ako lokalitu Bajč-Vlkanovo do obdobia badenskej kultúry. V období pôsobenia tejto kultúry sa na sídliskách objavujú pohreby ľudských jedincov, ktoré sa vynímajú z klasického pohrebného rítu. U obidvoch kostier z Chľaby a pri skelete zo Stredy nad Bodrogom chýbajú horné aj dolné končatiny. Absencia končatín, ktoré práve kanibali často konzumovali, mohla by poukazovať na kult spojený s antropofágiou. Kosti z týchto končatín mohli byť ale rovnako použité napr. pri výrobe paličiek na čarovanie (*Kandert 1982*, 195), alebo mohli slúžiť ako amulet, alebo vzácna relikvia ako napr. u kresťanov.

Do sídliskovej jamy bolo pochovávaných aj viacero osôb. V obilnej/zásobnej jame v Jelšovciach bolo uložených 13 jedincov. Obsah výplne jamy tvoril bežný odpadový materiál zo sídliska. Na kostiach sú viditeľné stopy po násilí (*Jakab 1993*, 119).

Podobne tomu bolo tak aj pri lokalite Nitriansky Hrádok – Zámeček, kde zase tvárové časti niektorých jedincov boli obhorené (Vlček 1953, 734). Okrem ľudských zvyškov sa zistili i zvieracie. Paralelu k týmto lokalitám môžeme nájsť napr. v Čechách, v Nemecku i Dolnom Rakúsku. V Cezavách pri Blučine sa našli 4 ľudské lebky, fragmenty panvy, dlhých kostí a zvieracie kosti v jednej jame pripisovanej moravskej maľovanej keramike (Friesinger 1963, 10). V Goldbergu pri Nördlingene odkryli 2,8 m hlboké jamy, ktoré obsahovali ľudské kosti z mladých jednotlivcov, hlavne kosti rúk a nôh a rozbité lebky, v niektorých prípadoch spálené. Časti skeletov boli rozsypané a ležali spolu so zvieracím odpadom. Opečené obilie s rozbitými a opálenými ľudskými kosťami, kamennými nástrojmi a s neolitickou keramikou v cylindrickej jame boli objavené v Ossarne v Dolnom Rakúsku (Hoffmann 1971, 6). Zničené ľudské skelety, ktoré boli nájdené v odpadovej jame, premiešané so sídliskovým odpadom môžu byť presvedčivým dokladom kanibalizmu. Hroby v silách môžu predstavovať i obeť, prostredníctvom ktorej sa má zabezpečiť hojná úroda a posilniť vegetácia (Rulf 1996, 119) a takýto rituál mohol sprevádzať kanibalizmus (Hoffmann 1971, 1). Aby si juhoamerický kmeň Cubeo zabezpečil úrodnosť, musela náčelníková žena zjesť pohlavný úd porazeného (Helmuth 1968, 109).

Zaujímavý je posledný nález z lokality Mužla-Čenkov. V kultúrnej jame bola pochovaná žena. Na temennej kosti sa nachádza elipsový otvor, ktorý nemusel zapríčiniť smrť, ale mohol vzniknúť tesne po smrti (Vondráková 1985, 151). V takom prípade nemožno vylúčiť teóriu, že otvor mohol vzniknúť za účelom vybratia mozgu.

Interpretovať nálezy zo sídliskových jám je problematické a jednoznačne o nich tvrdiť, že sú pozostatkom kanibalských praktík, alebo rituálu je nemožné. Ako sme pri niektorých ukázali, môžeme ich vykladať aj viacerými spôsobmi.

9. Nálezy z jaskýň

Problematická je často interpretácia ľudských pozostatkov z jaskýň. Výklad takého nálezu sa spája vo väčšine prípadoch s kultovými praktikami a ľudskými obetami a je všeobecne akceptovaný (Peter-Röcher 1994, 43). Nemala by sa však vyľučovať ani možnosť regulárneho pohrebu. J. Lichardus (1968, 92) uviedol ako možnú interpretáciu rozhádzaných kostí v jaskyniach Domica, Ardovo a Istálóskó rituálny kanibalizmus. Taktiež zo Žehry z Dvojchodovej a Puklinovej jaskyne a z Čertovej diery pochádzajú rozhádzané ľudské kosti. Pri nálezoch takéhoto typu je nutná antropologická analýza.

Často je citovaná a ako analógia sa uvádza jaskyňa Kyffhäuser. Na kostiach jedincov sa našli stopy po ranách, úderoch a rezaní (Behm-Blancke 1958, 73–80). Jedincov pravdepodobne usmrtili tupým nástrojom, hlavu oddelili od tela, stiahli kožu a odstránili spodnú čeľusť. Rozkúskovanie tela môže byť dôkazom „kanibalských orgií“, ale nie je vylúčený ani kultový akt, pri ktorom by nedochádzalo k samotnej konzumácii. Publikované informácie a populárno-vedecké knihy o jaskyni Kyffhäuser sú avšak sotva dostačujúce k posúdeniu a hodnoteniu nálezu (Peter-Röcher 1994, 97, 98).

Podobne sa interpretujú tiež nálezy z jaskyne Jungfernhöhlen pri Tiefenellerne v Nemecku. Prostredníctvom dvoch otvorov sa mala jaskyňa naplniť črepmi rôznych kultúr, zvieracími a ľudskými kosťami, nástrojmi, úlomkami dreveného uhlia a kameňmi. Ľudské kosti datoval O. Kukel (1955) do neolitu, konkrétne do kultúry s lineárnou keramikou. Zachovali sa v dobrom stave, iba miestami boli zvetrané a sčasti spečené. Podľa počtu spodných čeľustí išlo o 38 jedincov. G. Asmus uskutočnil antropologickú analýzu a v správe uviedol, že kosti boli často rozlamané a rozbité. Jednoznačné dôkazy úmyselného otvárania kostí za účelom získať kostnú dreň chýbajú. K poškodeniu mohlo dôjsť pri dopadne na dno jaskyne, preto v tomto prípade sú dôkazy nedostatočné (Peter-Röcher 1994, 99–103).

V takýchto prípadoch sa núka otázka, ako hodnotiť podobné nálezy. Predovšetkým je nutné uvažovať o rôznych možnostiach vysvetlenia ľudských kostí v jaskyni. V. Matoušek a M. Dufková (1998, 73, 74) uvádzajú 4 základné okruhy výkladu:

1. Hrob.
2. Jaskyňa predstavovala svätyňu, do ktorej sa ukladali ostatky významných jedincov.
3. Ľudské kosti, ktoré nesú stopy po násilí, sa interpretujú spravidla ako doklad ľudskej obete.
4. Nešťastie (zosun skalného bloku, otrava – toxické spodiny horenia sa po vychladnutí ohňa skôr klesnú na zem).

Veľakrát sa stáva, že sa odmieta interpretácia jaskynných nálezu ako hrob (pohrebisko) v praveku. Súvisí to s predpokladom, že je dostatočne známy regulárny pohrebný rítus, taktiež hroby danej kultúry, a preto je takáto interpretácia málo pravdepodobná (Peter-Röcher 1994, 43, 44).

Pri nálezoch zo slovenských jaskýň chýba bližší opis kostrového materiálu. Väčšinou ide o osamotené roztrúsené časti ľudských kostí alebo, ako v prípade Puklinovej jaskyne, nepravidelne na seba uložené kosti troch jedincov. V Dvojchodovej jaskyni a Čertovej diere boli ľudské kosti premiešané so zvieracími a s keramickým materiálom. Na kanibalizmus môžu

pri týchto náleziskách poukazovať pohodené kosti a ľudské zvyšky premiešané so zvieracími kosťami, ale chýbajú údaje, či sa na nich našli nejaké stopy po ľudskej činnosti. V jaskyni Domica sa odkrylo 7 skeletov, ktoré boli privalené suťou. V tomto prípade je veľmi pravdepodobné, že ich smrť bola nešťastnou náhodou. Okrem toho J. Lichardus (1968, 92) uvádza, že v Domici sa našli rozhádzané ľudské kosti, no nešpecifikuje ako, kde a prípade spolu s čím sa našli. Časovo zaraďujeme spomínané jaskyne do dvoch kultúr: do bukovoohorskej a badenskej. Do bukovoohorskej kultúry patria jaskyne Čertova diera a Domica a do badenskej Puklinová a Dvojvchodová jaskyňa. Pri všetkých nálezoch z jaskýň sú dôkazy o antropofágii nejasné, ale z týchto kultúrnych okruhov poznáme aj ďalšie lokality, ktoré sa obdobne dávajú do súvislostí s kanibalizmom, preto ho môžeme predpokladať aj pri týchto nálezoch.

10. Nálezy z hrobov

H. Helmuth (1968, 107) uvádza, že niektoré africké kmene mali vo zvyku vykopávať a následne jesť mŕtvolu. Domnievali sa, že keď niekto skonzumuje mŕtvolu, dostane čarovnú silu a môže sa zmeniť na divoké zviera.

Pri vytváraní katalógu sme doň zaradil aj niekoľko nálezov, ktoré boli označené ako hrob (hroby). Jedným z nich je aj hromadný hrob ludanickej skupiny z Vyšného nad Hronom, ktorý na prvý pohľad môže javiť známky rituálnych kanibalických praktík, a to na základe nájdených sčasti obhorených skeletov. Pri príprave potravy sa však neočakávajú žiadne, poprípade iba malé stopy obhorenia, a tie iba na mieste, kde nebolo žiadne alebo len malé kúsky mäsa (Peter-Röcher 1994, 21).

U niektorých kmeňov severnej Austrálie, ktoré konzumovali telá svojich príbuzných alebo príbuzenských skupín, bola kostra pochovaná do zeme. Obdobne to mohlo byť aj v našom prípade. Nie je vylúčená ani možnosť, že pri pohrebe spojenom pravdepodobne s kultovými praktikami sa mŕtvi dostali do kontaktu s ohňom, určitú dobu mohli ležať na hranici a nedostatočné spálenie je dôsledkom obmedzeného prístupu kyslíka ku kostiam (Prokeš 2007, 36). Bližší popis vzhľadu kostí by nám pomohol určiť, či sa skelety spálili v dobe, keď sa na nich nachádzala svalovina, či šlo o čerstvo preparované kosti alebo o kosti suché (Prokeš 2007, 34). Ak by sa preukázalo, že kosti pri spálení neobsahovali žiadne mäso a tkanivo, podporila by sa tak úvaha o rituálnom kanibalizme.

Ľudské pozostatky z hrobu v Kameníne sú síce vo výrazne fragmentárnom stave, no to nie je dostatočný dôkaz. L. Prokeš uvádza, že sa dá rozoznať niekoľko stupňov zachovalosti skeletov (Prokeš 2007, 13):

Kategória 1: súčasti skeletov sú celé a nepoškodené. Nevidieť žiadne stopy po postmortálnom rozklade, pri dospelých jedincoch sa nachádzajú osifikačné centrá.

Kategória 2: súčasti skeletu sú fragmentárne, ale kompletne rekonštruovateľné. Povrchovú deštrukciu vykazujú stavce, artikulačné plošky dlhých kostí, povrch hrudnej kosti a kosti krátkeho typu.

Kategória 3: súčasti skeletu sú celkovo popraskané a fragmentárne, väčšinou sa dá identifikovať a zhruba zrekonštruovať. Povrch kostí je silne naleptaný a popraskaný.

Kategória 4: extrémne fragmentárne kosti, väčšina sa nedá rekonštruovať.

Kategória 5: z kosti sa stala biela, práškovitá substancija, môžu sa zachovať fragmentárne a krehké korunky zubov.

Kategória 6: prítomnosť skeletu sa dá zistiť iba chemickými metódami.

Existujú aj ďalšie klasifikácie (napr. D. Staščíkovej-Štukovskej, A. Bodington, T. Waldrona,...) zachovalosti skeletov (Prokeš 2007, 13). Deštrukciu kostí ovplyvňuje mnoho faktorov – príčina smrti (pri rozkúskovaní sa výrazne stratí krv a tým sa môžu rôzne časti zachovať v rôznom stave), časový úsek medzi úmrtím a pohrebom, odev, rakva, hĺbka hrobu (jamy – väčšia hĺbka bráni proti hnilobnému pachu a vyhrabávaniu mŕtvol zvieratami), vlastnosti a pôdy (v kamenitých pôdach môžu kosti podliehať mechanickej deštrukcii), mikroorganizmy, spodná voda, teplota, poloha tela, hromadné hroby, atď. (Prokeš 2007, 7–9). Uloženie kostí v neanatomickej polohe a nízky obsah fosforu vo výplni indikuje sekundárne uloženie kostrových pozostatkov (Prokeš 2007, 12).

Z kultúrnej jamy z obce Bodza, označovanej aj ako hrob, pochádzajú ľudské a zvieracie pozostatky. Išlo hlavne o úlomky z lebky, ktoré sa objavili medzi črepmi (Trugly 1981, 320). Podobný nález, ale z prostredia sídliskového areálu, nachádzame napr. v Nähermemmingen pri Nördlingene. V sídliskovej jame sa našla iba rozlámaná lebečná klenba spolu s črepmi a zvieracími kosťami. E. Frickinger vyslovil domnienku, že by malo ísť o antropofágu (Hoffmann 1971, 3).

Ako sme už pri určovaní nálezov zo sídliskových objektov písali, nález ľudských a zvieracích kostí spolu môže indikovať kanibalizmus, ale nemali by sme sa spoliehať len na toto jedno kritérium. Pri určovaní by nám pomohol bližší opis úlom-

kov z lebky. Pri tejto lokalite sa nám ponúkajú aj iné možnosti interpretácie. Mohlo ísť o zvyšky prvej fázy dvojstupňového pohrebu, kedy sa z pôvodného hrobu vybrali iba niektoré časti (*Kandert 1982, 197*) či naopak, niektoré zvyšky boli vybraté a pochované na inom mieste (v tomto prípade to mohli byť časti lebky).

Do kategórie nálezy z hrobov patrí ešte jedna lokalita – Šarišské Michaľany, ktorú sme už vyššie opísali a prepojili s náleziskom Smižany. Bolo tu preskúmaných 18 hrobov, z toho v 15 sa našlo 16 jedincov (v hrobe 10 ležali dvaja jedinci). Na všetkých skeletoch sa zistili buď stopy po obhryzení, rezaní či varení. Pri niektorých chýbali horné alebo dolné končatiny (*Jakab 1986, 457*). Pri varení kostné tkanivo, kompakty a spongióza kostí varených vo vode, je veľmi pevné a ťažké, povrch kostí je lesklý a hladký. Vriaca voda spôsobuje okrem denaturácie kolagénu tiež jeho vymývanie z kostí (*Prokeš 2007, 30*). Pre kanibalizmus hovorí v tomto prípade veľa faktorov a príčinu antropofágie vidí M. Soják (*2000, 245*) v ekonomickej kríze na začiatku epiatlantiku.

11. Ostatné nálezy

Ľudské kosti so stopami po sekaní, rezaní, obhorení atď. sa nachádzajú na miestach ako sídlisko, odpadové jamy, hromadné hroby, jaskyne, a pod. V Ružindole-Borovej sa takéto pozostatky objavili v priekope. Na základe podrobnej antropologickej analýzy sa našli stopy po rozličných štiepných zlomeninách z perimortálneho obdobia, ďalej po zvieracích zuboch a na niektorých známky rezania. Najrozsiahlejšie plochy štiepných lomov sa nachádzali na úlomkoch dlhých končatín. Po vrhnutí do priekopy, boli telá vystavené dlhšiu dobu vonkajším faktorom (*Jakab 1993, 65*). Masové násilné usmrtenie ľudských jedincov spadá do obdobia budovania ohradených areálov (*Kličová 2001, 224*) a nevyklúčujú sa v tejto dobe ani vojnové konflikty (*Jelínek 2007, 79*). K nemu mohlo dôjsť aj v Ružindole-Borovej. Napätú situáciu, ktorá sa prejavovala posúvaním sídlisk do vyšších oblastí a ich ohradzovanie (napr. Asparn-Schletz) zapríčinila aj veľký nárast obyvateľstva, spôsobujúci následne populačný tlak v dôsledku nedostatku potravy a hladu. V období mladšej a neskej fázy kultúry s lineárnou keramikou došlo ku klimatickým zmenám, s ktorými súvisel pokles vody (*Kličová 2001, 224*).

Ako sme už na začiatku uviedli, kanibalizmus nemusel byť iba rituálny, ale aj nutričný a ľudia sa k nemu utiekali v období núdze, aj v období hladomoru. V historických prameňoch sú bežné aj správy o pojedaní nepriateľov (kmene v južnej Amerike, obyvatelia Tichomoria a pod.). V prípade násilného usmrtenia nepriateľa v období hladomoru (ako sa to mohlo udiť v Ružindole-Borovej) nutričný kanibalizmus nemožno vylúčiť.

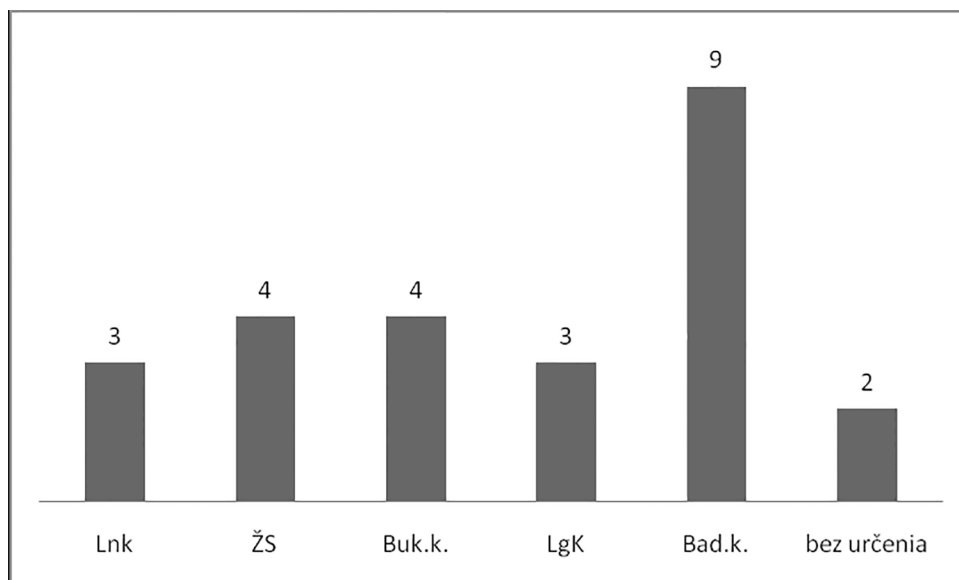
V obci Vištuk sa ľudské pozostatky našli v žľabe. Kosti boli antropologicky preskúmané. Podľa antropologického rozboru by mohla prítomnosť starých lomov na dlhých kostiach svedčiť o posmrtnnej manipulácii a zámernej fragmentácii kostí jedincov, ktorá sa uskutočnila na už suchých kostiach. Takéto kosti už neobsahovali väčšie množstvo kolagénu. Na kostre č. 2 sú viditeľné stopy zásahu po nástroji. Na základe spôsob uloženia pozostatkov a ich stavu autori výskumu vylúčili možnosť regulárneho pochovania. Skelet č.2 bol uložený len sčasti v anatomickej polohe a so zvieracími zvyškami. Pri lebke č.1 sa údajne nachádzal okruhliak, iný sprievodný materiál sa nenašiel. Kosti sa nenachádzali na dne objektu, ale ležali na 2-6 cm hrubej vrstve zásypovej hliny (*Farkaš – Šefčáková 2003, 172, 178*).

Jednoznačné preukázanie antropofágie tu nie je možné. Kosti síce vykazovali posmrtnú manipuláciu a fragmentáciu, no už na suchých kostiach. Z toho dôvodu je aj rozlámanie za účelom získania kostnej drene málo pravdepodobné. Pre kanibalizmus by mohli nasvedčovať premiešané ľudské kosti so zvieracími a nepietne uloženie jedincov. Autori však bližšie neuvádzajú z akých zvierat kostí pochádzajú a v akom množstve a stave sa našli, prípadne či niesli stopy lomov alebo fragmentácie ako ľudské kosti.

Fintice sú poslednou analyzovanou lokalitou. Ľudské kosti v nepravidelnom usporiadaní pochádzajú z povrchového zberu a zo sondy A, v ktorej sa našli zvieracie zvyšky a kamene (*Nowak – Vizdal 2002, 144, 145*). Správa o výskume neuvádza, či ide o sídliskovú jamu, hrob alebo je súčasťou kultového miesta a ani nepodáva bližší opis kostrového materiálu, preto je interpretácia problematrická. Ako i pri ostatných podobných nálezoch, pre kanibalizmus hovorí nepravidelné usporiadanie a výskyt kostrových a zvieracích zvyškov spolu. No môže ísť ako pri iných nálezoch o pozostatok po dvoj alebo viacstupňovom pohrebe, o relikvie, ktoré stratili svoju hodnotu, alebo môže predstavovať konečnú formu určitého pohrebného rituálu.

Zmienené lokality sú datované do nasledujúcich kultúr: kultúra s lineárnou keramikou, železovská skupina, bukovohorská kultúra, lengyelskej kultúry, a badenská kultúra (*tab. 3*). Najviac lokalít pochádza z badenskej kultúry (*graf 3*). Keďže

oblasť pochovávaní a rituálnych praktík pri niektorých kultúrach nie je ešte dostatočne preskúmaná, nie je toto zistenie relevantné a v budúcnosti sa počet môže meniť. Stredný neolit by mohol byť jedným z období, kedy by sme mohli predpokladať vyšší výskyt antropofágie. Počas záverečnej fázy kultúry s lineárnou keramikou sa predpokladá výraznejšia klimatická oscilácia, ktorá mohla viesť k dočasnej ekonomickej a potravinovej kríze (Jelínek – Varsík 2013, 15). Práve krízová situácia by mohla byť príčina pre zvýšený výskyt antropofágie a to pravdepodobne z nutričných dôvodov.

Graf 3: Vyhodnotenie lokalít podľa kultúrneho zaradenia.

Graph 3: Analysis of the sites according to the cultural dating.

12. Záver

Miesto nálezu, spôsob uloženia ľudských pozostatkov, stav v akom sa nachádzali samotné kosti a stopy po zásahu človeka môžu prezradiť mnoho o živote a smrti samotného jedinca. Nepietne alebo naopak rituálne uloženie ľudských ostatkov, stopy po manipulácii s kosťami a mnohé iné môžu nasvedčovať tomu, že jedinec resp. jedinci boli súčasťou kanibalských praktík. Každú z uvedených lokalít môžeme na základe niektorých znakov spájať s antropofágiou, ale do úvahy by sme mali brať aj iné možnosti vysvetlenia, ktoré by sme nemali ignorovať. Ak by sa tak stalo, mohli by sme nálezy ochudobniť o správnu interpretáciu.

Poznámka: Príspevok je upravenou a korigovanou verziou nepublikovanej bakalárskej práce – Gajarská, K.: Problematika antropofágie v období neolitu a eneolitu. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 2009. Školiteľ: Mgr. Jana Mellnerová, PhD. Rada by som sa poďakovala doktorke Janke Mellnerovej za cenné rady, odbornú pomoc a konzultáciu pri písaní tejto štúdie.

Podakovanie:

Rada by som sa poďakovala Slávke Leščišinovej za cenné rady a pomoc pri preklade.

Appendix

Lokalita	a	b	c	d	e	f
1. Bajč - Medzi kanálmi	*			*	*	
2. Bajč - Vlkanovo	*		*	*	*	
3. Blatné	*		*	*	*	
4. Bodza					*	
5. Bratislava	*			*	*	
6. Kečov -Čertova díera				*	*	
7. Kečov-Domica				*	*	
8. Fintice				*	*	
9. Chľaba				*	*	
10. Jelšovce	*	*		*	*	*
11. Jelšovce				*	*	
12. Kamenín	*				*	
13. Mužla-Čenkov		*		*		
14. Nitriansky Hrádok			*	*	*	
15. Ružindol-Borová	*				*	*
16. Smižany	*		*	*	*	
17. Streda nad Bodrogom				*	*	
18. Šarišské Michaľany	*		*			
19. Štúrovo	*		*	*	*	
20. Veľký Meder				*	*	
21. Vištuk	*			*	*	
22. Vyšné nad Hronom			*		*	
23. Žehra-Dvojvchodová jaskyňa				*	*	
24. Žehra-Puklinová jaskyňa				*	*	
Spolu	11	3	6	19	22	2

Tab. 1: Výskyt primárnych a sekundárnych znakov spájaných s kanibalizmom na lokalitách z územia Slovenska.

Tab. 1: Occurrence of primary and secondary signs of cannibalism finds in the sites in Slovakia.

Legenda:

a - stopy po obhryzení, rezania, sekania, štiepenie a pod. na samotnom skelete

b - umelo vzniknuté otvory v lebke, ktoré môžu naznačovať vyberanie mozgu

c - stopy opálenia, varenia, pečenia

d - miesto nálezu⁹

e - spôsob uloženia¹⁰

f - násilne usmrtenie

⁹ napr. odpadová jama, sídliskový objekt alebo jaskyňa, ktoré sa často v iných oblastiach dávajú do súvislostí s antropofágiou

¹⁰ rozhádzané ľudské kosti, ľudské pozostatky premiešané so zvieracími alebo s odpadom zo sídliska, chýbajúce horné alebo dolné končatiny, nepietne uloženie alebo rituálne uloženie

Lokalita	sídlisko	jaskyňa	hrob	žlab	priekopa	neurčené
1. Bajč - Medzi kanálmi	*					
2. Bajč - Vlkanovo	*					
3. Blatné	*					
4. Bodza			*			
5. Bratislava	*					
6. Kečov -Čertova diera		*				
7. Kečov-Domica		*				
8. Fintice						*
9. Chľaba	*					
10. Jelšovce	*					
11. Jelšovce	*					
12. Kamenín			*			
13. Mužla-Čenkov	*					
14. Nitriansky Hrádok	*					
15. Ružindol-Borová					*	
16. Smižany	*					
17. Streda nad Bodrogom	*					
18. Šarišské Michaľany			*			
19. Štúrovo	*					
20. Veľký Meder	*					
21. Vištuk				*		
22. Vyšné nad Hronom			*			
23. Žehra-Dvojvchodová jaskyňa		*				
24. Žehra-Puklinová jaskyňa		*				
Spolu	13	4	4	1	1	1

Tab. 2: Miestno nálezu pozostatkov na lokalitách z územia Slovenska.

Tab. 2: The place of finding remains in the sites in Slovakia.

Lokalita	LnK	ŽS	Buk.k.	Lgk	Bad.k.	bez určenia
1. Bajč - Medzi kanálmi		*				
2. Bajč - Vlkanovo					*	
3. Blatné		*				
4. Bodza						*
5. Bratislava	*					
6. Kečov -Čertova díera			*			
7. Kečov-Domica			*			
8. Fintice						*
9. Chľaba					*	
10. Jelšovce					*	
11. Jelšovce				*		
12. Kamenín					*	
13. Mužla-Čenkov					*	
14. Nitriansky Hrádok					*	
15. Ružindol-Borová				*		
16. Smižany			*			
17. Streda nad Bodrogom					*	
18. Šarišské Michaľany			*			
19. Štúrovo	*	*				
20. Veľký Meder		*				
21. Vištuk	*					
22. Vyšné nad Hronom				*		
23. Žehra-Dvojvchodová jaskyňa					*	
24. Žehra-Puklinová jaskyňa					*	
Spolu	3	4	4	3	9	2

Tab. 3: Kultúrne zaradenie lokalít.

Tab. 3: The cultural dating of sites

Legenda

LnK = kultúra s lineárnou keramikou

ŽS = železovská skupina

Buk.k. = bukovohorská kultúra

LgK = lengyelská kultúra

Bad.k. = badenská kultúra

Bibliografia

- Andree, R. 1887:* Die Anthropophagie, eine ethnographische Studie. Leipzig.
- Bárta, J. 1955:* Praveké osídlenie Juhoslovenského Krasu. *Krásy Slovenska* 32, 382–390.
- Bárta, J. 1958:* Neolitické a eneolitické osídlenie Puklinovej jaskyne na Dreveníku pri Žehre. *Archeologické Rozhľedy* 10, 465–471.
- Bárta, J. 1965:* Príspevok k pravekému osídleniu jaskýň Domickej sústavy. *Slovenský kras* 5, 58–73.
- Bátora, J. 1988:* Záverečná sezóna záchranného výskumu v Jelšovciach. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1987, 33–34.
- Behm-Blancke, G. 1958:* Höhlen, Heiligtümer, Kannibalen. *Archäologische Forschungen im Kyffhäuser*. Leipzig.
- Celnarová, X. 1993:* Pohrebné obyčaje Turkov v predislamskom období. In: Krekovič E. (ed.): *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava, 100–105.
- Coblentz, W. 1962:* Bandkeramischer Kannibalismus in Zauschwitz. *Ausgrabung u. Funde. Nachrichtblatt für Vor- und Frühgeschichte* 7/2. Berlin, 67–69.
- De Montaigne, M. 2001:* Des Canibales. *Numilog*.
- Dočkalová, M. (ed.) 1988:* Antropofágia a pohrební ritus doby bronzové. Brno.
- Droppa, A. 1950:* Jaskyňa Čertova Diera. *Krásy Slovenska* 27, 150–153.
- Egyházy-Jurovská, B. – Farkaš, Z. 1993:* Hrobové celky zo sídliska LnK v Bratislave–Mlynskej doline. In: E. Krekovič (ed.): *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava, 19–27.
- Farkaš, Z. 2003:* Ľudské pozostatky z Vištuku. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 2002, 35–36.
- Farkaš, Z. – Šefčáková, A. 2003:* Ľudské pozostatky z obce Vištuk. *Zborník SNM 97 – Archeológia* 13, 171–184.
- Filip, J. 1966:* *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*. Praha.
- Friesinger, H. 1963:* Anthropophagie und ihre Erscheinungsformen im Spiegel der Bodenfunde. *Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 14. Wien, 1–31.
- Helmuth, E. 1968:* Kannibalismus in Paläantropologie und Ethnologie. *Ethnographisch-Anthropologische Zeitschrift* 9. Berlin, 101–119.
- Hoffmann, E. 1971:* Spuren anthropophager Riten und von Schädelkult in Freilandsiedlung der sächsisch-thüringischen Bandkeramik. *Ethnographisch-Anthropologische Zeitschrift* 12. Berlin, 1–27.
- Hromada, J. – Varsik, V. 1992:* Tretia sezóna výskumu vo Veľkom Mederi. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1990, 47–48.
- Cheben, I – Ruttkay, M. 1992:* Neolitická a stredoveká osada v Bajči. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1990, 49–50.

- Jakab, J. 1980:* Antropologická charakteristika kostier z Kamenína. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1978, 115–118.
- Jakab, J. 1981:* Kostrové zvyšky ľudu bukovohorskej kultúry zo Šarišských Michalian. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1981, 109–110.
- Jakab, J. 1986:* Grundlagende anthropologische Charakteristik von Skeletten der Träger der Bükker Kultur aus Šarišské Michalany. Slovenská archeológia 34, 457–461.
- Jakab, J. 1993:* Zhodnotenie ďalších ľudských kostrových nálezov z Ružindola. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1992, 65–66.
- Jakab, J. 1993:* Ľudské kostrové zvyšky z nebrovových objektov a sídlisk v rozličných obdobiach praveku. In: Krekovič E. (ed.): Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava, 117–127.
- Jakab, J. 1997:* Analyse der menschlichen Skelettreste aus der Kreisgrabenanlage in Ružindol-Borová. In: Němejcová-Pavúková V. (ed.): Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur in Ružindol-Borová. Bratislava, 193–218.
- Jakab, J. 1998:* Ľudské kosti z archeologického náleziska v Smižanoch. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1996, 84–85.
- Jakab, J. – Olexa, L. – Vladár, J. 2000:* Ein Kultobjekt Otomani-Kultur in Nižná Myšľa. Slovenská archeológia 47, 91–127.
- Jelínek, J. 1957:* Anthropofagie a pohřební ritus doby bronzové na podkladě nálezů z Moravy a z okolních území. Časopis Moravského Muzea 42, 85–115.
- Jelínek, J. 1988:* Lidské oběti, antropofagie a studium rituálů bronzové a železné doby. Současný stav. In: Dočkalová M. (ed.): Anthropofagie a pohřební ritus doby bronzové. Brno, 1–17.
- Jelínek, P. 2007:* Nálezy detských skeletov v sídliskových objektoch z neolitu, eneolitu a doby bronzovej z juhozápadného Slovenska. Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV 42, 71–98.
- Jelínek, P. 2010:* Príspevok k ľudským obeťam a k prejavom antropofágie v železovskej skupine na juhozápadnom Slovensku. In: Tichý, R. – Štulc, R. (eds.): Hroby, pohřby a lidské pozůstatky na pravěkých a středověkých sídlištích. Živá archeologie/REA Supplementum 3, Hradec Králové, 44–49.
- Jelínek, P. – Varsík, V. 2012:* Ľudské obety a k prejavom antropofágie v železovskej skupine na juhozápadnom Slovensku. In: Kazdová E. (ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich zemí. Brno.
- Jelínek, P. – Varsík, V. 2013:* Objekty železovskej skupiny s ľudskými skeletmi z Veľkého Medera. Zborník SNM – Archeológia 23, 9–16.
- Kandert, J. 1982:* Poznámky k využití etnografických údajů v případě výkladu knovízských „hrobů“. Archeologické Rozhledy 34, 190–200.
- Kaufmann, D. 1995:* Opferpraktiken im Neolithikum. Pravěk NŘ 5, 95–108.
- Kličová, J. 2001:* Doklady pohrebného rítu na sídliskách z obdobia neolitu a eneolitu na Slovensku. In: Metlička, M. (ed.) Otázky neolitu a eneolitu našich zemí 2000. Plzeň, 218–232.

Kunkel, O. 1955: Die Jungfernhöhle bei Tiefenellern, eine neolitische Kultstätte auf dem Fränkischen Jura bei Bamberg. Münechener Beitr. Vor- u. Frühgesch., Band 5. München.

Kuzma, I. 1985: Pohreb v kultúrnej jame badenskej kultúry z Mužle-Čenkova. Archeologické Rozhledy 37, 139–151.

Lichardus, J. 1968: Jaskyňa Domica. Najvýznačnejšie sídlisko ľudu bukovohorskej kultúry. Bratislava.

Matiegka, H. 1896: Anthropophagie in der prähistorischen siedlung bei Knovize und in prähistorischer Zeit überhaupt. In: Mitt. Anthr. Ges. Wien 26. Wien, 129–140. (dostupné online: <https://archive.org/details/anthropophagiei00matigoog>, 26.3.2015).

Matiegka, J. 1896: Lidožroutství v předhistorické osadě u Knovize a v předhistorické době vůbec. Památky Archeologické 16, 285–292, 385–390, 495–500.

Matoušek, V. – Dufková, M. 1998: Jaskyně a lidé. Praha.

Němejcová-Pavúková, V. 1993: Správa o ukončení výskumu v Ružindole. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1992, 102–104.

Nevizánsky, G. 1999: Novšie výskumy sídlisk ľudu badenskej kultúry na južnom Slovensku. Slovenská archeológia 97, 67–89.

Nowak, M. – Vizdal, M. 2002: Správy z výskumných sondážnych výkopov vo Finticiach. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 2001, 144–145.

Pavúk, J. 1980: Výskum neolitočkého sídliska v Blatnom. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1978, 206–210.

Pavúk, J. 1994: Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra.

Pavúk, J. – Batora, J. 1995: Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. Nitra.

Parker Pearson, M. 2005: The archeology of death and burial. Gloucestershire.

Peter-Röcher, H. 1994: Kannibalismus in der Prehistorischen Forschung. Studien zu einer paradigmatischen Bedeutung und ihren Grundlagen, Universitätsforsch. z. präh. Archäologie 20, Bonn.

Peter-Röcher, H. 1998: Mythos Menschenfresser. Ein Blick in die Kochtöpfe der Kannibalen. München.

Pieta, K. – Konečná, K. – Trgina, G. 1991: Hromadný hrob ludanickej skupiny vo Vyšnom nad Hronom. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1989, 81.

Podborský, V. 2006: Náboženství pravěkých Evropanů. Brno.

Polla, B. 1956: Eneolitické nálezy v Strede nad Bodrogom. Archeologické Rozhledy 8, 640–643.

Prokeš, L. 2007: Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu (ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami). In: Měřínský Z. (ed.): Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. Supplementum 1, Brno.

Rulf, J. 1996: Problematika pohřbů na sídlišťích v Českomoravském pravěku. Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV 32, 115–125.

Siemoneit, B. 1997: Das Kind in der Linienbandkeramik. Befunde aus Gräberfeldern und Siedlungen in Mitteleuropa. Internationale Archäologie 42. Rahden/Westf.

Soják, M. 2001: Terénny prieskum na Spiši. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 2000, Nitra, 175–183.

Soják, M. 2002: Neolitické osídlenie Spiša. Slovenská archeológia 48, 185–314.

Soják, M. 2007: Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek. Nitra.

Steinmetz, R. S. 1986: Endokannibalismu. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 26, 1–60.

Svoboda, J. 1986: Mistři kamenného dláta. Praha.

Šiška, S. 1988: Ukončenie systematického výskumu v Šarišských Michaloch. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1987, Nitra, 132–133.

Trugly, A. 1981: Praveké nálezy z Bodze. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1980, Nitra, 320–321.

Tomschik, J. 1929: Über prähistorische Anthropophagie. Ein Versuch zur Lösung des Problems auf kulturhistorischer Grundlage. Ungedr. Phil. Diss. Wien.

Vlček, E. 1953: Hromadné kostrové pohřby s kanelovanou keramikou v Nitranském Hrádku na Slovensku. Archeologické Rozhledy 5, 733–736.

Volhard, E. 1939: Kannibalismus. Studien zur Kulturkunde 5. Stuttgart.

Vondráková, M. 1985: Kostra z jamy badenskej kultúry z Mužle-Čenkova. Archeologické Rozhledy 37, 151.

Vondráková, M. 1985: Analýza antropologického materiálu z archeologických výskumov a prieskumov. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1984, 252–255.

Vondráková, M. 1990: Ludské kosti z neolitického sídliska v Bajči. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1988, 170–171.

Vondráková, M. 1991: Ludské kosti z neolitického sídliska v Bajči. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1989, 107.

White, T.D. 1992: Prehistoric Cannibalism at Mancos 5MTUMR-2346. Princeton, 1992. Dostupné na: https://books.google.sk/books?id=y8n_AwAAQBAJ&pg=PA14&clpg=PA14&dq=choukoutien+cannibalism&source=bl&ots=VjXUr87i2P&sig=iUoZ7w2rw9EMs19xebpbR5aSeA&hl=en&sa=X&ei=C5oVVfmYD8mwadaDgaAI&ved=0CDQ6AEwAw#v=onepage&q=choukoutien%20cannibalism&f=false. 27.03.2015.

Pramene

Gaius Plinius Secundus: Historia Naturalis In: Plinius Starší: Kapitoly o prírodě. Český preklad: F. Němeček. Praha, 1974.

Herodotos: Κλέοβις καὶ Βίτων. In: Herodotos: Dějiny. Český preklad: J. Šonka. Praha, 2004.

Résumé

Cannibalism is the act or practice of humans eating the flesh or internal organs of other human beings. It is also called anthropophagy. The word Cannibalism comes from Caníbales, the Spanish name for the Caribs, a West Indies tribe that formerly practiced cannibalism. Anthropophagy is a word of Greek origin and consists of two words: anthropos – a human being and phagien – to eat (*Peter-Röcher 1998*, 10–11).

Cannibalism was widespread in the past among humans in many parts of the world, continuing into the present day in some isolated cultures, e.g. in parts of tropical Africa. V. Podborský (2006, 64) pointed to a case of cannibalism in Zambia in 1995, when Berne Landsberg stole sun-dried human hearts to sell them. Today the word cannibalism raises aversion and disgust among many of us. This notion has largely influenced the current culture that condemns such behaviour and cannibalism is considered as something perverse. What is deprecated in the today's society could have prehistorically been seen as something natural. Anthropophagy could have been in the past an important component of important rituals, or even a part of everyday life.

Many researchers were looking for reasons for cannibalism and eating human flesh and anthropophagy has been linked to rituals, crisis situations (crop failure or hunger), burials, mysticism (get the power of the enemy), judicial cannibalism (e.g. punish the crime) or medical reasons (e.g. Natural History of Gaius Plinius Secundus).

In some societies, especially tribal societies, cannibalism is a cultural norm. Eating a member of one's own genus or one's own social group is called Endocannibalism; ritual cannibalism of the recently deceased can be part of the grieving process or a way of guiding the souls of the dead into the bodies of living descendants. Exocannibalism is the eating one's enemy or a member of other than one's own group, usually as a celebration of victory against a rival tribe. Both types of cannibalism can also be fuelled by the belief that eating a person's flesh or internal organs will endow the cannibal with some of the characteristics of the deceased (*Peter-Röcher 1994*, 5). Different peoples have practiced it for different reasons, and a group may practice cannibalism in one context and view it with horror in another.

The first signs of cannibalism can be found as early as the Palaeolithic. Anthropophagy has been associated with such archaeological sites as Krapina in Croatia, Guattari Cave in Italy, Weimar-Ehringsdorf in Germany, and La Quina in France. Cannibalism was widespread during all periods in history from the Palaeolithic to the present day. Signs of cannibalism can also be found in the territory of Slovakia from the Neolithic and Eneolithic eras. From this period there are no written historical sources and, therefore, the evidence can only be found in antiquities or monuments of a material nature, especially human bones found in certain archaeological sites. Scattered bones on the estate, mixed human and animal remains, traces of cutting, chopping, splitting or mini skeleton may also indicate cannibalism.

The criteria to define precisely what Anthropophagy means are very difficult to clearly determine. An anthropological research and the precise finding situation are the basis for the major finding of the causes of death and possible post-mortem handling of the skeleton. It was therefore not possible to include some findings in the inventory sites. We must also note that not all of the forms of cannibalism (e.g. blood drinking or eating a small amount of meat or a specific part of the body does not leave traces on the skeleton) are archaeologically detectable.

The signs of cannibalism can be divided into the two basic categories:

1. Primary signs category: The first category includes all visible signs of the bones, which indicate manipulation with the body as food: teeth marks, after-cutting, chopping, scraping, cleavage, removing bone marrow, operative removal of the limbs at the joints, salami-slicing dead body, or artificially generated holes in the skull, which would indicate the removal of the brain. Here we could also include the signs associated with the preparation of the food itself, e.g. traces of cooking or baking.
2. Secondary signs category: The second category includes the signs preceding the primary signs. Here we can include, for example, traces of violent death (of hunger or ritual associated with cannibalism) or those resulting in expressions of Anthropophagy, i.e. the skeleton found in the waste pit, filling the pit or at the focus ("waste of food"), irreverent imposition or vice versa ritual deposit (associated with ritual).

It was problematic to identify the different ways of burial habits in different cultures or determine the respect or disrespect for the dead or ritual treatment. What we may consider as disrespectful burial may be the remnants of funeral rituals, which may not be clearly recognisable in the archaeological finding situation. A catalogue of twenty-four archaeological sites with the signs of cannibalism in Slovakia has been prepared. It is really important to assess and evaluate each site separately, since there is no uniformity (*Peter-Röcher 1994*, 8- 9). It is also important to critically evaluate all signs pointing for but also against cannibalism. Each site gives ethnographic parallels from different areas that might clarify the possible reasons for rituals and handling the dead.

The most common signs of cannibalism found in the sites in Slovakia are as follows:

Primary signs:

- a. nibbling, cutting, chopping, splitting, fragmentation;
- b. artificially generated holes in the skull, which may indicate brain removal;
- c. cooking or baking.

Secondary signs:

- d. places, where the skeletons were discovered, e.g. rubbish pits, settlement objects or caves;
- e. method of depositing the remains: scattered human bones, human remains mixed with animal bones or mixed with the waste from the settlement, missing arms or legs, ritual practices;
- f. violent death.

Based on the analysis of the above locations we have found out that all human remains show at least one of these signs (*Graph 1*). The most frequently occurring signs were a method of depositing the remains (“e”), and 22 locations where human remains were found (“d”). Of the primary signs the most frequent were the signs of nibbling, cutting, chopping, splitting, fragmentation, and the like. In 11 cases this may be regarded as conclusive evidence of cannibalism. Such signs as traces of cooking or baking (“c”), artificially generated holes in the skull (“b”) and violent death (“f”) are less frequently occurring cases. In all cases (except Bodza), there were numerous combinations of signs. The most common combination was represented by signs referred to in “d” and “e”. Along with this variant the variant referred to in “a” occurred in 3 cases (the sites of Bajč – Medzi kanálmi, Bratislava, and Vištuk). The other 4 cases were accompanied by even 4 signs, including traces of cooking or baking (the sites of Bajč-Vlkanovo, Smižany, Štúrovo, and Blatné). The combination of 5 of 6 signs can be found, for instance, in the sites of Bajč-Vlkanovo, Smižany, Štúrovo, and Jelšovce, and greatly increases the likelihood of cannibalism.

Based on the study of the sites, the human remains were most commonly found in the settlement sites (*Graph 2*, 13 cases), in caves (4 cases), and graves (4 cases). The bones were discovered in Vištuk and the remains of Pinewere found in a ditch in Ružindol. The findings come from the Fintíce site collection.

Statistical determination can help us evaluate the investigated phenomena, but in the context of examining the issue of cannibalism in more detail, it is important to point out the necessity of approaching each site separately and evaluating findings comprehensively.

As one or more signs mentioned above were found in each of the sites investigated, we can conclude that each site may be associated with cannibalism, but we also have to take into account other possible explanations that we should not ignore. If so, we could completely remove the correct interpretation of the findings.

